

**ՏԱՏՐՅԱՆ ՎԱՅՎՈՆ, Հայկական ցեղասպանությունը
խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով
Մասաչուսեթս, Պայքար հրատ., 1995, 147 էջ**

Պրոֆ. Վ. Տատրյանը Հայոց ցեղասպանության ամենատարբեր հարցերն ուսումնասիրող նվիրյալներից է: Հանձին նրա մենք գործ ունենք մասնագիտական բարձր վարպետությամբ օժտված, հմուտ և գիտական աշխատանքում նախանձելի հետևողականություն ու համառություն դրսևորող խոշոր հայագետի հետ: Նա ցեղասպանության հիմնահարցերին անդրադարձել ու անդրադառնում է ոչ միայն պատմագիտական, այլև իրավափիլիսոփայական, սոցիալիզմագիտական տեսանկյուններից: Մի շարք լեզուների, այդ թվում թուրքերենի իմացությունը Վ. Տատրյան պատմաբանին հնարավորություն է տալիս իր հետազոտություններում օգտագործել այլալեզու գրականություն ու վավերագրեր և Հայոց ցեղասպանության հարցերը քննել այլ ազգերի պատմության ու զարգացման օրինաչափությունների հենքի վրա: Ընթերցողի ուշադրությանն առաջարկվող գիրքը մենագրություն չէ և ոչ էլ ուսումնասիրությունների ժողովածու: Այն ներառում է Մեծ եղեռնի նախապատրաստության շրջանի՝ մի շարք խնդիրներին նվիրված տեսակետներ և 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին օսմանյան խորհրդարանում ցեղասպանության հեղինակներին պատասխանատվության ենթարկելու շուրջը ծավալված քննարկումների նյութերը:

Գիրքն ունի երկու բաժին.

«Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմեան օսմանեան խորհրդարանին մեջ (Հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելույթները)» (էջ 5-103):

«Պետութեան մը և պետական կուսակցութեան մը միաձույլ դերը հայկական ցեղասպանութեան մեջ» (էջ 107-140):

Առաջին բաժնում տրված են օսմանյան խորհրդարանի 1918 թ. նո-

յեմբերի 4-ի, 18-ի և դեկտեմբերի 9-ի, 11-ի, 12-ի նիստերի արձանագրությունները գրեթե սղագրական ճշտությամբ, ինչպես նաև հեղինակի՝ յուրաքանչյուր նիստի նյութերին առնչվող վերլուծություն-մեկնաբանումները:

Երկրորդ բաժինը կազմված է հետևյալ գլուխներից.

1. «Իթթիհատ կուսակցութեան սկզբնական խարխափումները»,

2. «Ատանայի քարոզը փորձաքար՝ անպատիժ կոտորածի մը»,

3. «Պալքանեան պատերազմի պարտութիւնը: Անկիւնադարձ մը իթթիհատ կուսակցութեան և պետութեան միաձուլման հողովոյին մեջ»,

4. «Յատուկ կազմակերպութիւնը իբրեւ Հայկական ցեղասպանութեան գլխավոր գործիք»,

5. «Իթթիհատ կուսակցական կազմակերպութեան ցեղասպանական կարողութիւնը»:

Երկու բաժիններն էլ ունեն ներածություն, ծանոթագրություններ, առաջին բաժինը՝ նաև եզրափակում:

Գրքի վերջում տրված են հեղինակի համառոտ կենսագրությունն ու գիտական-մանկավարժական գործունեության գնահատականը, նրա աշխատությունների մատենագիտական ցանկը:

Ժամանակագրական առումով, թերևս, նպատակահարմար կլիներ գիրքը սկսել երկրորդ բաժնով, սակայն հեղինակը ղեկավարվել է ոչ թե ժամանակագրական, այլ նյութի պատմագիտական նշանակության սկզբունքով: Վ. Տատրյանն առաջին պատմաբանն է, որը գրեթե քննական վերլուծությամբ ներկայացնում է օսմանյան խորհրդարանում հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի շուրջը ձևավորված դիրքորոշումները, ինչը կարող է կողմնորոշիչ դառնալ Մեծ եղեռնի առնչությամբ թուրքական պետական-քաղաքական և պատմագիտական մոտեցումները, դրանց ելակետերն ու նպատակադրումներն ըմբռնելու համար:

Գրքի ներածությունում կարդում ենք. «Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացավ թուրքերի լիակատար պարտությամբ, այնպես որ ամբարտաճան իթթիհատական [Միություն և առաջադիմության կուսակցության -Ս.Պ.] ջոկիղը հարկադրված էր նվաստանալ և զինադադար խնդրել... 1918-ի օգոստոսի 30-ին համաձայնագիրը երկուստեք՝ այսինքն թուրքերի և դաշնակիցների լիազոր՝ անգլիացիների կողմից, ստորագրվեց Մուդրոսում: Համատարած հուսալքումը, որով համակված էր թուրք ժողովուրդը, է՛լ ավելի շեշտվեց, երբ նոյեմբերի 1-ի

գիշերն այդ ջուլիի յոթը պարագուխները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Քեմալը, Երկու բժիշկներ՝ Շաքիրն ու Նազըմը և ոստիկանապետեր Բեդրին և Ազմին, գերմանական տորպեդային նավով... զաղտագողի Թուրքիայից փախսան նեղուցի և Սև ծովի ճանապարհով։ Այս առիթ տվեց, որպեսզի մինչև այդ իթթիհատի՝ ահուդողի մատնված հակառակորդները, իրենց լռությունը փարատելով, մամուլի միջոցով ահազանգ հնչեցնեն և ազդարարեն կառավարությանը՝ գործի անցնելու ու ձեռքակալելու մյուս մեղսակիցներին, քանի դեռ նրանք էլ փախուստի չէին դիմել։ Այս կապակցությամբ թերթերը լցվեցին հոդվածներով, տեղեկություններով և առաջարկներով։ Իթթիհատ կուսակցությունը և այդ կուսակցությանն ապավինած՝ չարագործություններին մասնակցող և կամ նրանց հովանավորող կառավարական և վարչական իշխանավորները անարգանքի սյունին էին գամվում, իբրև երկչուտ և պատեհապաշտ հանցագործներ, որոնք երկիրն անդունդի եզրին հասցրեցին և այժմ անարգորեն փախուստի մասին էին մտածում» (էջ 5)։

Իթթիհատ վե թերաքքըի կուսակցության ու նրա կառավարության դեմ բարձրացել էին ոչ միայն ընդդիմադիր՝ իթիլաֆ կուսակցության անդամները, այլև թուրք ազգաբնակչության բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ, նաև՝ հայերը, հույները, արաբները։

«Սի կողմից՝ այս տարբեր աղբյուրների կիրառած ճնշումները, մյուս կողմից՝ հաղթանակած դաշնակիցների տիրական ներկայությունը Կ. Պոլսում այն ազդակներն էին, որոնք զուգորդվելով անհրաժեշտ նախադրյալներ և մթնոլորտ ստեղծեցին՝ թուրք ջարդարարների դեմ դատական հետապնդում սկսելու համար... Այս բոլորը նախաքայլ հանդիսացավ դատական այն գործողությունների համար, որ վարեց 1918-ի դեկտեմբերին հիմնված Ռազմական ատյանը» (էջ 5-6)։ Այդ ատյանին դատական գործեր մատակարարելու համար ստեղծվեց մի հանձնաժողով, որը գլխավորում էր Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարը։ Վերջինս կուսակալի (վալու) պաշտոնից ազատվել էր հայերի բռնագաղթի ու բնաջնջման դեմ հանդես գալու համար։

Մազհարի հանձնաժողովը եռանդուն աշխատանք ծավալեց։ Նա հանգանդից ու գերատեսչություններից պահանջեց նյութեր ներկայացնել հայերի ջարդերի ու բռնագաղթի վերաբերյալ։ Հաջողվեց հավաքել վիթխարի քանակությամբ փաստեր։ Հանձնաժողովը դրանք մանրազնին ջննության ենթարկեց ու վավերագրական հավաստիություն ունեցողները հանձնեց Ռազմական ատյան։ Դրանց հիման վրա սկսեցին ե-

րիտթուրքերի պարագլուխների 1919-20 թվերի դատավարությունները: «Ասյանը հաստատեց, որ հայկական եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքն առած և այն իր գաղտնի ու քրեական նպատակների համար շահագործած իթթիհատ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող նրա արբանյակների գլխավոր մեղսակցությամբ» (էջ 6):

Բնականաբար քաղաքական ակեղծումների, հուսալքության ու կորուստների առիթով ողբի այդ համընդհանուր տագնապի արույց մթնոլորտը չէր կարող ազդեցություն չունենալ օսմանյան խորհրդարանի վրա, չնայած այն, հիմնականում, կազմված էր երիտթուրքական հացկատակներից: Խորհրդարանը հարկադրված եղավ ստեղծել մի նոր հանձնաժողով, որի պարտականությունն էր հարցաքննել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Սայիդ Չալիմի և Թալեաթի գլխավորած կառավարությունների նախարարներին և որոշել՝ նրանք պե՞տք է որպես քրեական հանցագործներ դատվեին: Հանձնաժողովը մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր ձեռք բերեց, սակայն չկարողացավ ավարտին հասցնել սկսած գործը, քանի որ սուլթան Վահդեդդինը լուծարեց խորհրդարանը: Չնայած դրան, հանձնաժողովի հավաքած նյութերը հետագայում լայն շրջանառություն ունեցան:

Օսմանյան խորհրդարանը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր Թալեաթի մտերիմ անձերից մեկը՝ արտաքին գործերի նախկին նախարար, իթթիհատական Հալիլը, փոխնախագահն էր նշանավոր հրապարակախոս Հյուսեին Ջահիդը (Յալչընը):

«Խորհրդարանի այս նիստերի ուսումնասիրությունը, - նշում է Վ.Տատրյանը, - անսովոր հանգամանք ունի: Ինչպես հայտնի է, առաջին և վերջին անգամ՝ թուրք երեսփոխաններն ու նախարարները ստիպված էին դիմագրավել ուղղակի ու շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքներին՝ տեղահանությանն ու քարոզին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ՝ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զղջումի արտահայտություններ և ելք գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ... Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին և վերջին անգամ՝ թուրքական պետության կողմից հայերի դեմ ծրագրված և իրագործած ոճիրը խորհրդարանային մակարդակով քննարկման նյութ դարձավ» (էջ 89):

Վ. Տատրյանն առանձնակի նշում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին հրապարակավ ներկայացրին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործադրված ոճրագործությունները: Ի դեպ այդ ժամանակվա ներքին գործերի թուրք նախարարը նույնպես հարկադրված եղավ բացատրություններ տալու համար անձամբ ներկայանալ խորհրդարան:

Օսմանյան խորհրդարանի 9-ը հայ պատգամավորներից նստաշրջանին մասնակցում էին 6-ը. Կոզանից (Սիս)՝ Մաթևոս Նալբանդյանը, Իզմիրից՝ Օննիկ Իսսանը, Կարինից՝ Հովսեփ Մադաթյանը, Հալեպից՝ Արթին Բոշկեզեյանը, Մարաշից՝ Հակոբ Խրլակյանը, Սեբաստիայից՝ Տիգրան Պարոսմյանը: Նիսիսին չէին մասնակցում Վռամյանը (Օննիկ Դերձակյան), Գր. Զոհրապը և Վարդգեսը, որոնք զոհ էին դարձել հայոց ցեղասպանությանը: Նստաշրջանին չէր մասնակցում նաև Տարոնի պատգամավոր, հենց նոր իր մահկանացուն կնքած Գ.Տեր-Կարապետյանը: Իսկ Տարոնից մյուս երեսփոխան Վահան Փափազյանը հեռացել էր երկրից: Նստաշրջանին չէր մասնակցում նաև Պոլսի պատգամավոր Պետրոս Հալաճյանը: Այսինքն՝ մասնակիցների թվում չէին այն հայ պատգամավորները, ում խոսքը մեծ կշիռ ուներ ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ պատգամավորական կազմի, կայսրության տարբեր ազգերի հանրության համար, և, թերևս, հենց այդ պատճառով էլ նրանք յաթաղանի առաջին զոհերն էին դարձել:

Իսկ թե ինչպե՞ս կենդանի մնացին մյուս պատգամավորները, այդ մասին նոյեմբերի 18-ի նիստում Արթին Բոշկեզեյանն ասաց. «...անիծյալ պարանը մեր բոլորի լեզուն կապել էր: Դաժան կախաղանը դամոկլյան սրի նման ցցված էր մեր աչքերի առջև: Ահա այս պատճառով ես էլ լռելուս համար... կարծում եմ թե մեղսակից եմ»: Այո՛, նրանց փրկել էր լռությունը, արհավիրքի հանդեպ աչք փակելը, իսկ ոմանց էլ (Մ.Նալբանդյան)՝ մեծագումար կաշառքը: Հավանաբար ջարդարարները կենդանի մնացած հայ պատգամավորներից ընթոստ կեցվածք չէին սպասում: Իսկ խորհրդարանում անմռունչ հայեր ունենալն ու պաշտոնական քաղաքականության հանդեպ նրանց չեզոքությունը շատ էր անհրաժեշտ երիտթուրք պարագլուխներին:

Բայց, ինչպես ասում են, լինում են պահեր, երբ լռել այլևս հնարավոր չէ, երբ լռելը հավասարազոր է հանցանքի, և նա՛ լռողը, ընդդիմա-

նում է. բողոքում: Այդպես եղավ նաև կենդանու սնացած ուս պատգամավորների հետ: Մանավանդ որ խորհրդարանի մթնոլորտը, ընդդիմության եռանդուն ընդվզումը, հպատակ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հարձակողական կեցվածքը դրա համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծել:

Խորհրդարանի նոյեմբերի 4-ի նիստում առաջինը քննարկման դերվեց Իզմիրից հույն պատգամավոր Էմանուել Էմանուելիդիի առաջարկությունը, ըստ որի խարհրդարանի քննարկման առաջնակարգ հարցը կապետը է դառնա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին օսմանյան կառավարության վարքագիծը: Իսկ Տրապիզոնի պատգամավոր Չաֆըզ Մեհմեդ Էմինը պահանջեց, որպեսզի քննարկվեն թուրքական կառավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են պատերազմին օսմանյան կառավարության մասնակցությանը:

Հույն պատգամավոր Է. Էմանուելիդիի առաջարկությունը բովանդակում էր հետևյալ պատճառաբանությունները.

- Հայ ազգին պատկանելուց բացի որևէ այլ հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց ու երեխաներին, սպանվեցին ու ոչնչացվեցին:

- 250 հազար հույն արտաքսվեց կայսրությունից, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավվեց:

- Պատերազմի ավարտից հետո ևս 550 հազար հույն Սև ծովի ափամերձ շրջաններում, Չանաքկալեի (Դարդանեղի), Մարմարա ծովի և կղզիների գոտիներում սպանվեցին, ոչնչացվեցին, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավվեց և կողոպտվեց:

- Երեսփոխաններ Ջոհրապն ու Վարդգեսը զազանաբար սպանվեցին:

Այս հարցապնդումները դեռ հոկտեմբերի վերջերին ձևակերպել էր արաբ պատգամավոր Ֆուադը:

Ֆուադի առաջարկությունների 5-րդ կետով նշվում էր, որ օսմանյան կառավարությունը «Մարդկային և իրավական կանոնների դեմ լրիվ մեղանջող և, հատկապես, մեր Սահմանադրության ոգին ու բացահայտ նկարագիրը ոտնակոխ անող ժամանակավոր օրենքներ, հրամաններ ու կանոնադրություններ հրապարակելով երկիրը վերածեց ողբերգության թատերաբեմի» (էջ 9): Իսկ 10-րդ կետով նշվում էր. «Երկրի ներսում քառս ու խառնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վստահեցին իրենց իսկ օժանդակությունը

ստացող մի շարք չեթեմերին և այդ միջոցով աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան» (էջ 10):

Խնդրի նախապատմությունը հետևյալն էր: Ինչպես հայտնի է իշխանության գլուխ անցնելուց հետո իթթիհատականները կայսրությունում պաշարողական դրություն հայտարարեցին, իսկ երկրորդ անգամ 1913-ին կառավարման ղեկին տիրանալուց հետո՝ իշխանության թե՛ կենտրոնական, թե՛ տեղական մարմինները մաքրեցին բոլոր այն տարրերից, ովքեր երիտթուրքական կուսակցության անդամ չէին կամ այդ կուսակցությանը չէին համակրում: Դառնալով ռազմական նախարար՝ Էնվերը մի հրամանով զորացրեց 1100 փորձառու սպաների: Հիմնականում իթթիհատական էր նաև խորհրդարանը: Այսուհանդերձ՝ Թալեաթն ու նրա համախոհները չհամարձակվեցին բռնագաղթին ու բնաջնջմանն առնչվող օրենքներն անցկացնել խորհրդարանով: Նրանց հաջողվեց 1915 թ. փետրվարի 20-ին ժամանակավորապես՝ վեց ամսով, դադարեցնել խորհրդարանի աշխատանքը: Երիտթուրք գաղտնի կոմիտեն սկսեց, մի կողմից՝ մասնակի ջարդերը Ձեյթունում, Մարաշում, Պոլսում, Սասունում, իսկ մյուս կողմից՝ Սայիդ Հալիմին հարկադրեց ստորագրել տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքը (1915 թ. մայիսի 14/27-ին): Եվ այդ արվեց օսմանյան սահմանադրության մի շարք կետերի կոպիտ խախտման միջոցով: Համաձայն սահմանադրության՝ կառավարության ընդունած ժամանակավոր օրենքներն անմիջապես պետք է ներկայացվեին խորհրդարանի հաստատմանը: Սակայն իթթիհատականներն այդպես չվարվեցին: Խորհրդարանն աշխատանքը վերսկսեց 1915 թ. սեպտեմբերի 28-ին, երբ հայերի բռնագաղթը հիմնականում ավարտված էր, Հայաստանը հայերից դատարկված, չնայած բռնագաղթված հայության բնաջնջումը դեռ ընթացքի մեջ էր: Ահա թե ինչու տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքը խորհրդարանի հաստատմանը չներկայացվեց ո՛չ 1915 թ. սեպտեմբերին և ո՛չ էլ 1916-17 թվերին: Այն հաստատման ներկայացվեց միայն պատերազմում պարտվելուց հետո՝ 1918 թ. նոյեմբերին, այն էլ ոչ թե կառավարության, այլ առանձին պատգամավորների կողմից: Խորհրդարանը, բնականաբար, մերժեց այդ ժամանակավոր օրենքի հաստատումը, ոչ միայն այն պատճառով, որ հայերի բռնագաղթն ու բնաջնջումը վաղուց ավարտվել էր, այլև այն, որ կառավարությանը սպասում էին դժվար բանակցություններ՝ հաղթող տերությունների հետ:

Տարագրության մասին ժամանակավոր օրենքը խորհրդարանի

հաստատմանը չներկայացնելու Թալեաթի դիտավորությունը հետևանք էր նաև այն բանի, որ այդ օրենքի ու նրա գործադրման ձևերի ու միջոցների միջև ընդհանուր գոտեթե ոչինչ չկար:

«Այդ օրենքի, առհասարակ թաքուն մնացած 4-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ տեղահանությունը պետք է իրականացվեր ռազմական մասնաբաժանումներով, որոնք պետք է լիարժեք լինեին և իրենց համարումները պետք է համարեին իրականացվող ծառայության համարժեքի հետ: Բնագրերում այդ գործողություններին լծված էր նաև համապատասխան վարչությունների համակարգը՝ իր ստորադաս բաժանումներով» (էջ 10):

Արաբ պատգամավոր Ֆուադը կարողացավ իր առաջարկությունները ներկայացնել այնպես, որ դրանք ընդունելի լինեին խորհրդարանի քուրդ մեծամասնության կողմից, նախ՝ դրանցում օգտագործված էին «հայկական ջարդ, սպանդ, եղեռնագործություն» և այլ բառեր, իսկ քննարկումն էլ չէր սահմանափակվելու ջարդերի շրջանակում, այլ ընդգրկելու էր նաև ներթուրքական-միջկուսակցական պայքարին առնչվող հարցերը:

Առաջադրված խնդիրներից գլխավորը հետևյալ էր. եթե կառավարության անդամները գործադրված հանցագործությունների համար պատասխանատու ճանաչվեին, ո՞ր դատարանի՝ Բարձրագույն ատյանի, թե՞ Ռազմական արտակարգ դատարանի կողմից էին դատվելու: Խորհրդարանի իթթիհատական մեծամասնությունը փորձում էր անցկացնել առաջին տարբերակը, քանի որ այն կազմված էր իրենց համախոհներից և գործակիցներից: Այնուամենայնիվ խորհրդարանը որոշեց այդ խնդիրների քննարկումը հանձնել Ռազմական արտակարգ դատարաններին:

Պատասխանելով իթթիհատական կառավարության հասցեյին սուր քննադատությանը՝ նախկին իթթիհատական, հետպատերազմյան առաջին կառավարության ներքին գործերի նախարար Ֆեթիհն նշեց, որ զոհերը միայն հույներն ու հայերը չէին, այլ նաև՝ թուրքերը: Նա խոստացավ, որ կառավարությանը «... իր ուժերը եղածի չափով պիտի վերացնի մինչև այժմ եղած անարդարությունները, աքսորվածներին պիտի

վերադարձնի իրենց բնակավայրերը, հնարավորին չափով պիտի հատուցի նյութական կորուստները: Սրանք,- ասաց նա,- կառավարության գլխավոր նպատակներն են, և այն արդեն գործի է անցել» (էջ 13):

Ապա կարդացվեց Կոզանի (Սիս) պատգամավոր Մ. Նալբանդյանի տեղեկագիրը, որը ստորագրել էին նաև Խրլաքյանը, Բոչկեզեմյանը, Մաթադաթյանը և Պարսամյանը: Կառավարության առաջ հարց էր բարձրացվում, թե նա ի՞նչ դիրքորոշում ունի տարագրության (14/27 մայիսի 1915 թ.) և լքյալ գույքերի (13/26 սեպտեմբերի 1915 թ.) մասին օրենքների հանդեպ, և նա «պատճառած ողբերգությունների, մարած անթիվ օջախների, ոտնահարված պատիվների, բռնագրավված անհամար ունեցվածքի ու հարստությունների, ստվախաթիվ որբերի և այրիների մասին ի՞նչ է մտածում» (էջ 13):

Իր ճառում Մաթևոս Նալբանդյանն ասաց. «Այստեղ ավելորդ եմ համարում անդրադառնալ այն պայմաններին, որոնց ժողովուրդը ենթարկվեց նշված օրենքների գործադրման հետևանքով... հարկ չկա այս ամենը մոլեռանդության նման բաների վերագրելու... Իմ կարծիքով, առանց կրոնական և ցեղային խտրականության, օջախներ են մարել, և կրակի ծուխը դեռևս բարձրանում է... Ես գիտեմ, որ օսմանցու անունը մորտոհ այս տգեղ իրադարձությունում թե՛ պատմականորեն, թե՛ ներկայիս և թե՛ ապագայի ըմբռնումով հանցագործությանն անմասն մնացողների թիվը շատ փոքր է»:

Պատասխան խոսքով հանդես եկավ ներքին գործոց նախարար Ֆեթիի բեյը: Նշելով, թե ներկա պայմաններում կառավարությունը միայն մի բան կարող է կատարել՝ տարագրյալներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնել, նա ասաց. «Դրա գործադրման եղանակը կա, և այդ եղանակը ձեր կարծածի չափ դյուրին չէ:

Տարագրված մարդիկ կարողանալու են իրենց վերադառնալիք վայրերում այսօր օթևան գտնել, տաք կերակուր ուտել... Արդարև, կառավարությունը այս գործն աստիճանաբար կատարելու կողմնակից է, և պետք է աստիճանաբար անել... քանզի ժողովրդը նորոգելը և դրանք կրկին բնակելի վիճակի վերածելը կառավարության և որևէ ուրիշ մեկի կարողության սահմաններից դուրս են: Ուստի նորոգության այս խնդիրը պետք է թողնել ժամանակին:

Գալով անիրավությունների, բռնարարքների և զուլումի հարցին, եթե որևէ մեկը, որևէ պաշտոնյա այս իմաստով հանցագործ նկատվի և եթե մենք նրա մասին արդեն դատաքննական թղթածրար ունենք, ես

տողմ եմք...» (էջ 15):

Լ ՄԵՐ ՊԱՅԻՒՆ ԻՔՈՒՆ ԻՆՎԵՍՏԻՆԵՐՆԵՐԸ

դահանության հրաման:

գործադրեցին...» (էջ 16-17):

հայտարարել եմ, որ մինչև կառավարությունը չխոստանա, որ կապա-

հովի երկրում կատարված բոլոր ոճիրների հետաքննությունը և կձեռնարկի պատասխանատուներին պատժելու գործը, ես այդ կառավարությանը վստահության քվե տալ չեմ կարող: Այո՛, իրոք երկրում գործված ոճիրների հետաքննությունը և պատասխանատուներին պատժելը օրինականության և արդարության պահանջն է, և թե՛ այս ժողովը և թե՛ ազգը լրիվ համաձայն են այդ պահանջին... Այո, պարոններ, ես էլ եմ ասում, որ մեր կառավարական մարդիկ շատ ընտանիքներ, կանանցով ու երեխաներով, ջարդեցին և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին... Որքա՞ն հայեր են այսօր պակասում: Եթե նկատի ունենաք նրանց նախապատերազմական ժամանակի 1.200.000 թիվը, որից պետք է հանել վերապրողների թիվը, մնացածները բոլորը ոչնչացվեցին և սպանվեցին, նրանց ունեցվածքն էլ ավարի տրվեց: Այս հարցում ոչ մի կասկած չի՛նել չի կարող: Ես էլ եմ ցանկանում և պահանջում, որ հանցավորները պատժվեն:

Այս այսպես է, սակայն դրանով հանդերձ չեմ կարող ընդունել էմանուելիդի էֆենդու հայտարարությունը, թե կոտորվեցին լոկ այն բանի համար, որ հայ էին և կարծում եմ, որ հայ պաշտոնակիցներս ևս այդ չեն ընդունի:

Արթին Բոշքեզեյան.- Ապա ինչո՞ւ կոտորվեցին:

Մեհմեդ Էմին.- Իմ բուն նպատակը էմանուելիդի էֆենդու կողմից հարցը չափազանցված ներկայացնելու մասին նշելն էր: Նա նաև չի՛ղեց արաբների դեմ արձակված մահապատիժները, ինչպես նաև թուրքերի դեմ եղած անիրավությունները» (էջ 17-18):

Խորհրդարանը անվավեր ճանաչեց տարագրության մասին օրենքը:

Խորհրդարանի նոյեմբերի 18-ի առավոտյան նիստում նորից հանդես եկավ Արթին Բոշքեզեյանը: Այդ ելույթն այնքան ազդեցիկ էր ու փաստարկներով ցնցող, որ արտաքին գործերի նախարար Մուսթաֆա Արիֆն առաջարկեց նիստը դմսփակ անցկացնել:

Հայ երեսփոխանն իր ելույթում ասաց. «Պարոններ, դուք գիտեք, որ թուրք ազգն այսօր քաղաքական առումով քաղաքակիրթ աշխարհի առջև ամբաստանյալի վիճակում է (ծայրեր. «Աստված մի արասցե»)... Այսօր մենք կանգնած ենք մի մեծ ոճրի առջև, որն օսմանյան պատմության ամենատխուր և ամենաարյունալի էջն է: Երկինք ու երկիր դղրդացնող այդ վիթխարի ոճիրը, ինչպես գիտեք, հայկական կոտորածը, հայկական ողբերգությունն է: Սրա համար է թուրք ազգն ամբաստանվում, սակայն իրական ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք

Ես ճանաչում եմ շատ ազնիվ ու բարեմիտ, ինչպես նաև մարդասեր, աստվածավախ և բարեգործ թուրքերի, որոնք այդ ողբերգության ընթացքում ինձ հետ արյուն-արտասուք են թափել և անհիծել են այդ չարագործներին (ձայներ. «Բրավո»):

Պարոններ, ամբողջ աշխարհում, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ երկրներում, ստորին դասակարգի մարդկանց սրտի խորքերում միր-հում են հրեշամիտ մոլուցքներ: Այդ մոլուցքները թմբիրի մեջ են: Եթե ազդեցիկ մեկը չգա ու չգրգռի, այդ կատաղությունը թմբիրի մեջ կմնա, բայց երբ անպատիվ մարդիկ գան և հրահրեն, ու վայրագ բնազդներն արթնանան, այն ժամանակ խառնակությունները և սադրանքները թափ կառնեն, և կպայթի փոթորիկը... Այդ մարդիկ ինչո՞ւ են նման քաներ հրահրում: Քանի որ բնականոն ու խաղաղ պայմանները նրանց գործին ի նպաստ չեն... Անպատիվ մարդիկ խառնակություններ են փնտրում, նրանք ջուրը պղտորում են, որպեսզի ձուկ որսան...

Աշխարհում դավանանքի տեսակներ կան, կրոնների ու լեզուների տարբերություններ կան... Քանի խուժանը չհասկանա, որ այդ այլազանությունները չպետք է արգելակեն մարդկանց մեջ եղբայրության զգացմունքների ծլարծակումը... մարդկությունը դատապարտված է թիրախ լինելու այդ հրեշավոր մոլուցքներին» (էջ 21-23):

Հռետորն այնուհետև նշում է այն պաշտոնատար անձանց անունները, ովքեր, արհամարհելով կենտրոնից ստացած քարոզարար հրամանները, գործել են խղճի մոռոք, իրենց ձեռքերը չեն թաթախել անմեղ մարդկանց արյան մեջ: «Սակայն,- ավելացնում է նա,- նմանների թիվը սահմանափակ է, մյուս կողմից մեծ է թիվն այն կուսակալների ու փոխկուսակալների, որոնք դաժանաբար վարվեցին:

Սեհմեդ էմին.- Դրանց թիվն էլ սահմանափակ է:

Բոշքեզեմյան.- Դրանց թիվը սահմանափակ չէ և ձեր իմացածից շատ ավելի է: Եթե նրանց անունները կարդամ, թերևս օրը երեկոյանա:

... Ես միայն այսքանը գիտեմ, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք հայի բույն հանդիսացող մի քանի նահանգներ կան, որտեղ ներկայումս ոչ միայն հայ, այլև որևէ քրիստոնյա ասորու կամ քաղղեսացու չի կարելի գտնել: 70-80 հազար հայ ունեցող թշվառ նահանգում անհնար է գտնել 70-80 հայ»...

«Մենք չպետք է հաշտության բանակցություններին անպատրաստ զնանք, այլ հավատ ներշնչենք, որ մեզ օտար չէ արդարության գաղափարը և արդարադատության գործընթացը: Հարկ է որոշ քայլեր կատարել, օրինակ՝ բռնել այդ մարդկանց և ... պատժել»:

Հանցագործների նկատմամբ արդարադատության գործադրումը, ինչպես նշում է Բոշքեզեմյանը, նաև խնդիր ունի փաստել մի շարք թուրքերի կողմից ոճիրներին մասնակից չլինելը:

«Միայն այս հրեշներին պատժելով՝ գործն ավարտել չի կարելի: Պետք է պատժել նաև նրանց թիկունքին կանգնած մի շարք ստոր և սրիկա անձանց և վնասը պետք է հատուցել: Իրոք՝ ապրանքի նման այստեղ-այնտեղ բաժանված անարատ և գեղեցիկ կույսեր կան, նրանցից ոմանք նույնիսկ այստեղ՝ Պոլսում մի շարք անձանց մոտ են գտնվում (աղմուկ, իրարանցում)» (էջ 26-27):

Ա. Բոշքեզեմյանի ելույթը մի քանի անգամ ընդհատում է Սուլից պատգամավոր Իլյաս Սամին՝ ճգնելով հավաստել, թե հանցագործությունների կատարելուց զերծ չեն նաև հայերը: Ահա նրա արձակած ռեպլիկներից մեկը.

«Իրականությունը մի՛ ծածկիր: Այսօր իմ հայրենիքն արյան ու թշվառության մեջ խեղդել տվողը ահա՝ քո այդ ընկեր ասած Վանի երեսփոխանն է (ակնարկում է Վահան Փափազյանին)»:

Ի հակադրության այդ և նման մի քանի այլ բացականչությունների Ա. Բոշքեզեմյանը առաջ է քաշում իր միանգամայն հստակ ու գործնա-

կան առաջարկությունները.

1) Հանցապարտ պաշտոնատարներին և անհատներին պատժելու եղանակների հաստատում, 2) անհատ անձանց մոտ գտնվող հափշտակված կանանց ու որբերի հավաքում, 3) կառավարության կողմից նրանց սննդի կազմակերպում, 4) նրանց ունեցվածքի ու կայքի վերահարծ, 5) նրանց կրած վնասների հատուցում:

«Ինչպես մարդկանց և անհատների գլխին են աղետներ ու դժբախտություններ գալիս,- շարունակեց նա,- նմանապես ազգերը ևս կարող են ենթարկվել աղետների: Արդարև կա մի մեծ ազգ, որի գլխին շատ աղետներ պայթեցին: Թեև նա աղետների մագիլների մեջ ընկավ, բայց չպարտվեց՝ ապավինելով աղետների հետևանքներից ձերբազատվելու հույսին»:

Ապա հանդես եկավ էմանուել էմանուելիդին, որը բացորոշ հայտարարեց, թե ինքը Թեֆիկ փաշայի նորակազմ կառավարությանը վստահության քվե չի տա, քանի որ չի վստահում հպատակ ազգերի հանդեպ ոչ խտրական քաղաքականություն վարելու նրա հայտարարությամբ: Նման հայտարարությունները հարյուրավոր տարիների պատմություն ունեն: Դրա փոխարեն կառավարական ծրագրերում խոսք չկա ազգերի իրավունքների, նրանց իրավական դրության մասին: Կառավարությունը լուկ խոսում է վնասների հատուցման մասին: Դեռևս որևէ հատուցում ոչ միայն չի եղել, այլ, ընդհակառակը, կողոպտված գույքը կառավարության աջքի առջև բռնագրվված են մնում:

Կրթության նախարար Ռիզա Թեֆիկը, ընդունելով ազգային հարցում նախորդ հռետորի արտահայտած կարծիքը, գտավ, որ այդ հարցի լուծումը հրատապ խնդիր է:

Դրան պետական խորհրդի նախագահ Շերիֆ փաշան պատասխանեց, թե նախ պետք է պատվով (այսինքն՝ շահեկան) դուրս գալ խաղաղության բանակցություններից և ապա ապահովել «երկրին պատկանող տարրերի և տարրեր ազգությունների իրավունքները»:

Այս առաջարկը մասամբ պաշտպանեց Մեհմեդ էմինը: Նա գտավ, որ իրոք նախկին կառավարությունները, մասնավորապես Թալեաթի կառավարությունը վատ գործեր շատ է կատարել, և իրենք այդ առնչությամբ չորս տարի լռել են և լռել են ճշմարիտ տեղեկատվության բացակայության հետևանքով: Իսկ այժմ այդ խնդրում շտապելը վտանգավոր է:

«Նկատում եմ, որ մեր գործընկերները, հույն հայրենակիցները և հայ

խորհրդարանականները մեծ տարողությամբ արդարություն են պահանջում և իրավունք ունեն... Եկեք նրանց պահանջները քննենք և հետամնացություն չդրսևորենք... Սա ազգային երանգ ունեցող խնդիր է:

Հասան Ֆեհմի (Սինոպի պատգամավորը).- Խոսքերդ հետ առ:

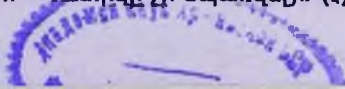
Մեհմեդ Էմին.- Ես խոսքերս հետ չեմ առնի, դա իմ անձնական կարծիքն է» (էջ 30-31):

Խորհրդարանում թուրք պատգամավորների միջև նման սուր երկ-խոսություններ ու դիմակայություններ հաճախակի էին տեղի ունենում: Դրանք արտահայտում էին խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական ուժերի հակոտնյա շահերը:

Օրինակ, Հասան Ֆեհմին հանրահայտ իթթիհատական ջարդարար էր, այդ կուսակցության Կաստամոնույի նախկին պատասխանատու քարտուղարը: Նրա ջանքերով պաշտոնազրկվեց տեղի կուսակալ Ռեշիդ փաշան, որին նա երիտթուրք լիդերներին ներկայացրեց որպես «հայերի պաշտպան գյավուր վալի»: Եվ այդ միայն նրա համար, որ Ռեշիդ փաշան հրաժարվեց կոտորել հայերին, հայտարարելով. «ձեռքերս արյունով չեմ ներկի»: Նոր նշանակված վալու՝ Արֆի աջակցությամբ, որը միաժամանակ Անկարայի կուսակալն էր, Հ. Ֆեհմին ոչ միայն տարագրեց Կաստամոնույի հայությանը, այլև յուրացրեց նրանց ունեցվածքը: Ռազմական դատարանի 1920 թ. հունվարի 8-ի վճռում. որով նա դատապարտվում էր 10 տարվա բանտարկության, գրված է, որ նա օր ու գիշեր մտնում էր «լքյալ գույքերով լեցուն խանութները, առարկաները լցնում էր պարկերն ու կողովները և տանում»: Նա գործում էր համարձակ, քանի որ «կուսակալից ավելի ազգեցիկ էր» (էջ 26):

Սերաստացի երեսփոխան, իթթիհատ կուսակցության նախկին անդամ Տիգրան Պարսամյանը նշելով եղեռնից, պատերազմից փրկված ողջ մնացածների ողբալի վիճակի մասին ասաց.

«Պարոններ, դրանց մեծ մասը կանայք ու երեխաներ են, նրանց վիճակը սոսկ թշվառությունն է, նրանք, ասեք, տակավին հավերժ դատապարտված են... Ձիմադադար հայտարարվեց, սակայն... տակավին նրանք շղթայված են մնում, սրա կամ նրա տանը, այս կամ այն անկյունում, սրա կամ նրա սպասավորի վիճակում քարշ են տալիս իրենց գոյությունը... Հարցը ընթացիկ հրամաններով չի լուծվի, կլուծվի այն ժամանակ, երբ մեծ հատկացումները լինեն, խիստ հրամանները տրվեն, ... Արդարև, ինչպես որ հայ ազգի պատիվը, այնպես էլ նրա հարստությունը սպառվեց (Չայներ. «Պատիվը չի սպառվել»)» (էջ 32):

Բյան խնդրին:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՆԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿԱԶՄԱՆԻՏԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԻՆԱԼՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

၎င်းတို့သည် «ဗဟုသုတ» (စာ ၅၁):

սխալ քաղաքականության հետևանք էր:

Այդ «սխալի» մասին Վանի թուրք պատգամավորներից մեկը գրեց.

Konstantinopol K. 168, рпц 9 (3224):

«Իթթիհատը զաղտագողի գրգռում էր ժողովրդին, որպեսզի հարձակվեն հայերի վրա»:²

Վ.Տատրյանը բացարձակապես իրավացի է նշելով, թե հայերի ոչ մի գործողություն և բոլոր գործողությունները միասին վերցրած հիմք չէին կարող լինել կոտորածների համար: Նա բերում է սիոնիստների օրինակը, որոնք հազարներով թուրքերի դեմ կռվեցին Դարդանեղոսում և ապակազմեցին հրեական զորագունդ, որը կարևոր դեր խաղաց Պաղեստինի ազատագրության գործում: Հրեաները, հօգուտ Անգլիայի, լրտեսական լայն ցանց էին ստեղծել կայսրությունում, խափանարար (դիվերսիոն) գործունեություն ծավալել: «Թալեթի կուսակցությունն ու կառավարությունն այս ամենին իրազեկ էր, բայց թուրքիայի հրեաների դեմ ո'չ զանգվածային հալածանք և ո'չ էլ ջարդ չգործադրեցին: Նույնը կարելի է ասել քրդերի առնչությամբ: Ուրեմն անհնար է չհանգել այն եզրակացությանը, որ հայկական ցեղասպանությունն այնքան էլ կապ չուներ պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած պատահարների հետ, պարագայական բնույթի չէր և պատերազմին չառնչվող անկախ, խոր արմատ ունեցող այլ շարժառիթներին ենթակա գործընթաց էր» (էջ 53):

Ահա այս տագնապի մղումով Վռամյանը դիմեց Վանի երիտասարդությանը. «Մենք չպետք է սկսենք, մենք չպետք է ազդանշան տանք, որովհետև մենք ապստամբներ չենք, և մի ապստամբություն ինքնին բավական է ամբողջ հայկական բարձրավանդակը հսկայական գերեզմանոցի վերածելու:

...Մենք համոզված ենք ձեզ հետ, որ հակառակ մեր բոլոր զիջումների, մի օր ահարկու փոթորիկ է պայթելու մեր գլխին: Այդ օրերը մոտեցել են... մեր ամբողջ նպատակն է քիչ զոհերով ազատվել այս վիթխարի հարվածից»:³

Արտակ Դարբինյանը նկատում է, որ Վանում հասունացող իրադարձությունների պայմաններում թե՛ Արամ Մանուկյանը և թե՛ Վռամյանը «...շատ ջանք էին թափում, որ ինչ-որ չափով զոհացում տային կառավարության պահանջին»:⁴

Սակայն այդ չխանգարեց, որ թե՛ Արամը և թե՛ Իշխանն ու Վռամյանը դառնային Ջևդեթի թիրախը: Ավստրիայի ռազմական գործակալ Պո-

² Jbrahim Rerasin Hofiralari. Jeni Jstiklal, 21 ապրիլի 1965, թիվ 193:

³ «Հայրենիք» Բ տարի, թիվ 8, հունիս, 1924, էջ 92:

⁴ Արամ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերն, Փարիզ, 1947, էջ 260:

Avras, "Tarihî Hakikatler..."

միանկուսկին Թափիր Ջևդեթին անվանում է «Մարդու կերպարանքով իսկական ճիվաղ»:⁵

Ամերիկյան ներկայացուցիչ Լևիս Յեսկը 1919 թ. հունվարի 21-ին Վաշինգտոն ուղարկած գրությունում վկայում է, որ Վաշինգտոն նետված էր Բիթլիսի «սարսափելի զնդաններից մեկը. լռիվ մերկ, մարմնին բազմաթիվ վերքեր, աչքերը վտիտ ու հիվանդագին... Ոչ միայն զրկված էր սննդից, այլև գավառի ոստիկանության զորանոցի բազում ստացել էր ծանր գավազանի 50 հարված: Զթից ու բերանից արյուն էր հոսում: Երկու շաբաթ անց 50 ժանդարմների ուղեկցությամբ, ձեռները կապած, Վաշինգտոն քշեցին դեպի Արաբական կամրջի կիրճը, ճանապարհին անընդհատ ծեծի ենթարկելով»:⁶ Նա սպանվեց Սուֆարկինի մոտ դարանակալած քարդարար-ավագանների կողմից, Բաթման Սուլ կամրջի մոտ, Բիթլիսից Դիարբեքիր տանելու ընթացքում:⁷

Այս առումով բնութագրական է նաև օսմանյան խորհրդարանի մյուս երկու հայ պատգամավորների՝ Գ.Ջոհրապի և Վարդգեսի գազանային սպանությունը. ինչն իրականացրեց իթթիհատի ղեկավարությունը, ավագակապետ Ահմեդի ձեռքերով:

Ահմեդը սպանությունների համար մի քանի անգամ դատապարտվել էր, սակայն 1913-ին դարձավ իթթիհատական ֆիդայի: Վանի կոտորածների գլխավոր հեղինակներից էր:⁸ Գործակցելով Դիարբեքիրի կուսակալ Ռեշիդի հետ՝ ոչնչացրեց տեղի հայությանը: Գ. Ջոհրապի և Վարդգեսի սպանության մասին նա գրել է. «Ոչ միայն Վանը և շրջակայքը քարուքանդ արեցի, այնպես որ այնտեղ մույնիսկ մի հայ գտնել չես կարող, այլև սպանեցի հայ երեսփոխաններ Ջոհրապին ու Վարդգեսին: Ջոհրապին բռնեցի, գետին տապալեցի. ոտքերիս տակ առա և մի մեծ քարով գլուխը ջախջախեցի, մինչև որ մեռավ»:⁹

Ահմեդն անմիջական մասնակից էր նաև Ուրֆայի հայության կոտորածին¹⁰, որտեղից անցավ Հալեպ ու կուսակալին առաջարկեց կոտո-

⁵ Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches*, Վիեննա, 1928, վերատպված 1969-ին, էջ 160:

⁶ U. S. National Archives. Record Group 256, 867, 4016/3:

⁷ Գերմանական արտ. գործ. նախարարության արխիվ, A. A. Botschaft Konstantinopel K 168, թիվ 9(3224):

⁸ Rafael de Nogales, *Four years Beneath the Crescent*, Լոյո Յորք, 1926, թթ. 73 և 85:

⁹ Ahmet Refik (Altınay). *Jki Komrte Jki Kital*, Jstanbui, 1919, էջ 38-39:

¹⁰ Bruno Esckart, *Meine Erlebnisse in Urfa*, Պոդդամ, Բեռլին, 1922:

րել նաև հալեպահայությանը: Սակայն ընդդիմության հանդիպեց և Ջեմալ փաշայի հրամանով ձերբակալվեց, չնայած վերջինս գիտեր, որ Ահմեդը Թալեաթի գործակալն էր:

Սակայն վերադառնանք օսմանյան խորհրդարան, որտեղ հայ պատգամավորների փոքրաթիվ խմբի ու իթթիհատական մեծամասնության միջև մերթ փոխադարձ սիրալիությանը, մերթ էլ անգուսպ պոռթկումներով շարունակվում էր բանավեճ, հայերի տեղահանության ու կոտորածների շուրջ: Փոխվում էին օրակարգի հարցերը, սակայն խորհրդարանային բոլոր քննարկումների բովանդակությունը, միտումն ու շեշտադրումը Մեծ եղեռնն էր: Հայերի հարցադրումների դեմ բացարձակ հանդես եկողների թվում առանձնապես աչքի էր ընկնում Մշո պատգամավոր Իլյաս Սամին: Եվ դա պատահական չէր, քանի որ նա վճռական դեր էր խաղացել Մշո դաշտի 70-80 հազ. հայ բնակչության կոտորածի գործում: Լինելով օսմանյան խորհրդարանի անդամ և իթթիհատի շրջանային քննիչ՝ Հոջա Իլյասը բուռն գործունեություն էր ծավալել քրդերի միջոցով հայերին բնաջնջելու համար: Հազարավոր հայ կանայք, ծերեր ու երեխաներ ողջակիզվեցին: Նախճիրն ավարտելուց հետո նա իր հետ Պոլիս տարավ մի խումբ դեռատի հայ աղջիկներ՝ իբրև նվեր իթթիհատի մեծամեծերին:

Բուլանըխի նախկին կառավարիչ Շեֆիկի վկայությամբ «հոջա Իլյասը քրիստոնյա աղջիկ բռնաբարելու բուռն մարմաջ ուներ»: Նա զինադարի շրջանում մի քանի անգամ ձերբակալվեց, ապա տեղափոխվեց Մալթա, սակայն այստեղից ևս ազատվեց՝ խելագար ձևանալով:¹¹

«Տարոնի քուրդ տարրը, - վկայում է Վ. Փափազյանը, - իր «քաղաքական» հրազանգները ստանում էր Մշո քուրդ բնակչության տարրերից և, մանավանդ, Մուշի իթթիհատի ակումբից...

Քաղաքի մահմեդական և հայ բնակչության հարաբերություններն ընդհանուր առմամբ եղել են մտերմական և խաղաղ: Սակայն կար մի ընտանիք, որը մոլեռանդ ավատական էր և ձգտում էր հայերին իրավագուրկ դարձնել ու օգտագործել որպես ստրուկ: Այդ տնից էր հռչակավոր Հաջի Իլյասը՝ Մուշի երեսփոխանը, որի մայրը հափշտակված հայուհի էր, ինքն էլ հայերեն գիտեր... Երիտասարդ, նենգ, խիստ հայա-

¹¹ Sina Aksin, Jstanbul Hukümetleri ve Millî Mucadele, h. P., son Mesrutiyet (1919-1920), Jstanbul, 1992, էջ 354:

տյաց, քուռ, գարշելի դեերից մեկն էր»:¹²

«Ժողովրդի արձագանք» թերթի 1918 թ. մարտի 22-ի համարում տպագրված է Ղիարբեքիորի երեսփոխան Ֆեյզիի և Իլյասի խոսակցությունից մի հատված: Ֆեյզիի այն հոխորտանքին, թե ինքը քաղաքի 600 հայի վանքում սպանել է տվել, Իլյասը պատասխանում է. «600-ը ինչ է որ, ես Մշո համայն ժողովուրդն արմատախիլ արեցի»:

Ս.Ակունին գրում է. «Ականատեսների բացարձակ վկայությամբ, Մուշի ռմբակոծման պահին թնդանոթների գլուխը կեցած է շանսատակ հոճա Իլյասը, որն ի վերջո, ի վարձատրություն իր բարվոք ծառայության, իրավունք է ստանում սպիտակ փաթեցի վրա կրելու դեղին երիզ՝ ամենամեծ պատիվը իսլամության մեջ կրոնական առումով: ... Մասնակցել է նաև Բաղեշի նահանգի ջարդին»:¹³

Գ.Տեր-Կարապետյանը գրում է, որ Իլյաս Սամին «Թալեաթ պեյի մտերիմ բարեկամն էր», և որ նա ու իր գործակիցներն «արդեն էրզրումում Բեհադդին Շաքիրից ընդունելու են հայաջինջ չեթենների հրահանգները»:¹⁴

Իլյաս Սամին խորհրդարանի նոյեմբերի 18-ի նիստում ասաց. «Պարոններ, այս խնդիրը մարդասպանությա՞ն, թե՞ արյունալի բախումների խնդիր է: Այս հարցը ես ձեր ներկայությամբ պիտի պարզաբանեմ: Թուրքերը հանցավոր հայտարարվեցին, ամբողջ ազգը հանցագործ որակվեց... (մինչդեռ) իր սկզբնապատճառով այս խնդիրն արյունալի կռիվ էր...

Կառավարությունը... կրոնակից և ոչկրոնակից հպատակներին զորահավաքի հրավիրեց և ...զենքերը հայերին և հույներին տալով՝ ուղարկեց սահման..., իսկ ամենավատ, մաշված զենքերը տվեց արևելյան նահանգների քրդերին, որոնք իմ հայրենակիցներն են, և որոնց ներկայացուցիչն են ես... Այս չարաշուք խնդիրն ինչպե՞ս ծագեց... Մի ճշմարտություն են ասելու, որը հանրահայտ է: Գարեգին էֆենդին (Գ. Փաստրմաճյանը), որ տակավին զինված՝ Ռուսաստանում է գտնվում, պատերազմի հայտարարության ժամանակ օսմանյան կառավարության դեմ կռվող չեթեներով վանի վրա հարձակվեց... Սակայն տակա-

¹² Վահան Փափագեան, Իմ Յուշերը, Բ հատոր, Պեյրուք, 1952, էջ 322:

¹³ Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Պոլիս, 1920, էջ 164:

¹⁴ «Տարոնի դեպքերը Գեղամի ակնոցով». Կ. Սասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, 1957, Պեյրուք, էջ 842:

վին ոչինչ չէր կատարվել, օսմանյան կառավարությանը վերջնագրի ձևով մի բողոքագրի հանձնվեց..., որն ամփոփված ձևով հետևյալ բովանդակությունն ուներ. Այսօր այլևս խոստովանելով օրորվելու ժամանակը չէ: Հիսուն տարիներից ի վեր հայերի փայփայած ազգային նկրտումների քաղաքական ծրագիրը օսմանյան կառավարության կողմից անվերապահ ընդունել ենք պահանջում: Չընդունելու դեպքում... մենք զինված ուժերով Ռուսաստանին ռազմական օժանդակություն ենք ցույց տալու: Մեր ոչ բանակային ուժերով էլ ներքին խնդիրները պիտի խառնենք, կառավարության գործը պիտի դժվարացնենք...

Պարոններ, և ոչ միայն այդ գրությամբ. նա, իր շուրջը 20 հազար զինյալներ հավաքելով և առանց առիթի, դժբախտաբար Վանը գրավեց...

... Ընդանուր բնակչության 70%-ը ոչնչացավ և անհետացավ, կանայք ու երեխաները մեռան ու անհետացան: Արյունոտ բախումները այսպես սկսվեցին...

Քանի որ խոսքի ու հայացքների ազատություն ու սահմանադրություն գոյություն ունեին, և բոլոր իրավունքներն ապահովված էին, պետք չէր, որ զենքի ուժով իրավունքի պահանջատիրությանը դիմեին, հատկապես նկատի ունենալով, որ մենք բոլոր կողմերից շրջապատված էինք թշնամիներով...

Ես ասում եմ, որ այս ամենը զրպարտություն է: Այս բոլորը սխալ զենքեր են, որոնք ներկայիս խաղաղ վիճակից օգտվելով գործածվում են անմեղ օսմանցիներին, մահմեդականներին, պարզապես նվաստացնելու համար: Դրանով ո՛չ մարդկությունը և ո՛չ էլ որևէ մեկը չի խաբվի:

Դրանց (բախումների) պատճառ հանդիսացող նախահարձակ անձինք, դրանք լինեն մահմեդական կամ հայ, ով ուզում է լինի, վիշապի նման գլխատվելու, ճգնվելու արժանի մարդիկ են... Կառավարությունն այսպես թող կշռադատի, և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհն ու մարդկությունը թող իմանան, որ այսօր համայն մարդկության ճակատագիրը որոշող Անգլիան, եթե իր ներքին սահմանների մեջ դեմ հանդիման դուրս գար մի տարրի, որը հակառակ իր բարօրության, ապրուստի ու կրթական առավելությունների և վայելած այլևայլ իրավունքների, ապերախտություն արած լիներ, այդ Անգլիան քարե և երկաթե զնդակներ տեղալով այդ տարրին կպատժեր և կբնաջնջեր (ծայներ. «Իռլանդիայում կատարվածի նման»)...

Տիգրան Պարսամյան.- Ահա տեսեք սրա ոգին: Ջարդ անողն այսպի-

սի ոգով է տոգորված լինում (աղմուկ):

Հալեղ բեյ (Երզնկա).- Իլյաս Սամի էֆենդին ողջամիտ հանդես եկավ. մենք այլևս ասելիք չունենք:

Մաթևոս Նալբանդյան.-... Մեր երկրում սրընթաց սփռվող վշտերից մեկը, նույնիսկ գլխավորը... Հայկական հարցն է: Այս հարցը եվրոպային շատ զբաղեցրեց և այսօր իսկական հայրենակից եղող բոլոր օսյին մանցիների համար մտահոգող հարց է: Հակառակ այդ իրողության... ամեն անգամ, երբ այս հարցը խնդրո առարկա է դառնում, ընկերներս անմիջապես առարկում են՝ ասելով, թե չարժեք զբաղվել նման աննշան հարցերով... Անհնար է միգակը պարկի մեջ բաքցնել: Այդ ամեննին էլ մանր-մունր և ներքին խնդիր չէ: Իսկապես, սա հույժ մահացու խնդիր է, ավելին ես կասեի, որ այսօր այն, իր ահավորությամբ և աղետալիությամբ, աշխարհն ահաբեկած խնդիր է... Դրա մասին չխոսելը նշանակում է չըմբռնել օսմանյան պետության վարչական խնդիրները, որը անհարիր է այդ պետության այսօրվա ու վաղվա քաղաքականության շահերին:

... Ես Իլյաս Սամի էֆենդիին հարց եմ տալիս՝ երբ այստեղ չեթեական մի խումբ հանդես գա ու մասնակցի դեպքերին և ապօրինի մի շարք արարքներ ձեռնարկի, մի՞թե նման իրողությունը կարդարացնի, որ երկրի բոլոր ժագերում գտնվող հայերը... բոլորը տեղահանվեն, նրանց ունեցվածքը բռնագրավվի ու թալանվի:

... Այսօր այստեղ համառորեն պնդում են, թե այս աղետի պատասխանատուները չնչին փոքրամասնություն կազմող մարդիկ են և ոչ թե օսմանցիներն ընդհանրապես ... Փոքրաթիվ նման խմբակի ցասումով մի ամբողջ ազգի բնանջում չէր լինի ... Ես Իլյաս Սամի էֆենդիից սպասում եմ, որ իր պատմած դեպքերն ավարտելուց հետո զոհն դրանց պատճառով առաջ եկած մի ազգի բնաջնջման դեմ բողոքի և պարսավանքի խոսքեր ասի:

... Որքանով է ճիշտ, որ տեսնելով նման կացությունը, բոլոր հայերին հանցագործ համարելով, կառավարությունը նրանց մասին նման որոշում կայացրեց:

Իլյաս Սամի.- Ես չասացի, թե նման բաները ճիշտ են (ծայներ. «Այո՛, դրանք ճիշտ չեն»):

Նալբանդյան.- Այո՛, ճիշտ չէ, սակայն ասացիք, որ դա ոճիր է, ու դրա պատասխանատուն հայերն են ... Մենք՝ հայերս, մեր նախնիներից սկսած՝ օսմանցիներին ընծայած ծառայությունները Իլյաս Սամի էֆեն-

դիին լիապես կարող ենք ցույց տալ, և այս երկրի հանդեպ մեր հավատարմությունը ոչ թե խոսքով, այլ գործով կարող ենք ապացուցել:

...Հարկ է, որ ազգի և խորհրդարանի շահերը նկատի ունենալով խիզախորեն խոստովանենք անցյալի այս աղետը: Խոստովանենք ու քննարկենք: Բացարձակապես անհրաժեշտ է, որ բողոքի ձայն բարձրացնենք ու այդ ձայնը հնարավորին չափ սաստկացնենք, հանուն իրավունքների բոլոր նրանց, ովքեր, ինչպես այստեղ շեշտվեց, առանց արդարացնող պատճառների, անիրավորեն բնաջնջվեցին, չնայած այս երկրում բարվոք ապրելու իրավունք ունեին: Այսօրվա քաղաքական կացությունն էլ է այդ պահանջում. (ծայներ. «Անշուշտ»)» (էջ 35-41):

Դեկտեմբերի 9-ի նիստում կարդացվեց Սշո պատգամավոր Գեղամ Տեր-Կարապետյանի նամակը խորհրդարանին:

Ներկայացնում ենք նամակի բնագիրը որոշ կրճատումներով:

«... Խորհրդարանական ժողովների ժամանակ մեր մեծարգո ընկերներից ոմանք... կոտորված հայերի թիվը նշեցին մեկ միլիոն... Ուրիշ մեծարգո մահմեդական ընկերները սակայն պնդեցին, որ նահատակվածների թիվը հազիվ 100.000-ի հասնի... Ես կարծում եմ, որ... բուն հարցը... նահատակների թվից առավել, անմեղների կյանքի դեմ գործված ոճիրն է... այլապես վստահաբար կարելի է ասել, որ միայն Ջանիկում (Սամսուն), արևելյան Կարահիսարում, Տրապիզոնում և Կիրասինոյում կոտորված հայերի թիվն է հասնում 100.000-ի:

... Ինչո՞ւ անմեղ և որևէ ձևով պատասխանատվություն չկրող մարդիկ ջարդվեցին: Ըստ օրենքի՝ բանակում ծառայողների ընտանիքները չպետք է աքսորվեին: Բայց արի ու տես, որ հայկական նահանգներում չաքսորված ընտանիք չմնաց: Ինչպե՞ս եղավ, որ արևելյան նահանգներում, այսինքն՝ Կարին, Սեբաստիա, Խարբերդ, Վան, Տիգրանակերտ նահանգներում և Ուրֆայի գավառակում, բոլոր հայերին տեղահան անելով, բնաջնջելուն զուգահեռ քիհաղ հայտարարվեց, և 1.5 միլիոնից ավելի հայ ցիրուցան եղան, ջարդվեցին ու ոչնչացան: Իմ ընտրական շրջանին պատկանող Մուշի, Բիթլիսի (Բաղեշի) և դրանց հետ կապված գավառակներում պատմության կողմից մինչև օրս չարձանագրված վայրագություններ ու բռնություններ գործադրվեցին: Մուշ գյուղաքաղաքում թե՛ տեղացի և թե՛ դրսից ու շրջակայքից բերված անմեղ հայերին թնդանոթային ռմբակոծության ենթարկեցին, այրեցին ու բնաջնջեցին, մնացածին էլ այդ կողմերում ոչնչացրել են և հարձակման ենթարկվելով՝ դրանց բնակչությունը ցիրուցան է եղել:

Այս ընդհանուր ջարդի հետևանքով շրջանի բոլոր հայերի շարժական ու անշարժ ունեցվածքը, ինչպես նաև ազգային ու կրոնական առումով նվիրական վանքերն ու նման կառույցներում և եկեղեցիներում պահված շատ հին առարկաներ ջարդվել ու ոչնչացվել են, բոլոր արժեքավոր իրերը կողոպտվել, դրանցում բնակված վանականները՝ սպանվել ու բնաջնջվել են: Այս ահավոր բռնարարքներից հետո մնացած... զգալի թվով երեխաներին բռնությամբ կրոնափոխելով ցրիվ են տվել: Թե նրանք ինչպիսի թշվառության մեջ են, բոլորիս է հայտնի:

... Իրենց հարազատ հայրենիքում կոտորված, ընդհանուր ջարդից ճողոպրած և զանազան թշվառությունների մեջ իրենց գոյությունը քարշ տվող հայ ազգի մնացորդներին և հայ անհատներին պատկանող կալվածքներն ու հողերն իրենց հին տերերից խլելուն և կողոպտելուն հետամուտ ձեռնարկումների դեմ բողոքում են ամբողջ ուժով և հարցնում են կառավարությանը, թե ո՞րն է իր կարծիքն այս հարցի կապակցությամբ» (էջ 56-57):

գ. Տեր-Կարապետյանի այս նամակը մեղադրական լուրջ փաստաթուղթ է և չնայած իր հակիրճությանը, ներկայացնում է ցեղասպանության բոլոր բաղադրիչները և համոզիչ փաստարկումներով հերքում է իրականությունը խեղաթյուրելու փորձերը:

Վ. Տատրյանը Տեր-Կարապետյանի նամակի դիպուկ ու հստակ հարցադրումները, դրա զայրալից երանգը բացատրում է Տարոնի հայության բնաջնջման եղանակների ու միջոցների առանձնահատուկ վայրագությամբ, ինչը հետևանք էր այն բանի, որ շրջանում կոտորածներն իրականացվել էին առանձնահատուկ միջոցներով, մասնավորապես.

ա) Ջարդերը կազմակերպվեցին օսմանյան կառավարության, քուրդ ավազակախմբերի ու թուրքական բանակի համագործակցված գործողություններով:

բ) Բանակային ուժերը, որոնք բերվել էին խարբերդից, ունեին թնդանոթային հզոր կարողություններ և նախադեպը չունեցող ռմբակոծության ենթարկեցին Մուշի հայկական թաղերը, հիմնահատակ կործանեցին դրանք՝ փլատակների տակ ոչնչացնելով մեծ թվով բնակիչների:

գ) Դաշտի բնակչության ստվար մեծամասնությանը, հիմնականում՝ ծերեր, կանայք ու երեխաներ, հավաքելով գոմերում, մարգներում ու մեծ տներում, ողջ-ողջ այրեցին:

Թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան 1918-ի

փետրվարին անձամբ տեսել էր, թե ինչ էր կատարվել 800 բնակիչ ունեցող Ջրիկ գյուղում և վկայել էր: Այս և Սողգոմ գյուղերում էին հավաքել շատ գյուղերի իգական բնակչությանը՝ երեխաների հետ: Մազհարի գլխավորած հանձնաժողովին տրված ցուցմունքն է՝ «Ջրիկ գյուղի հայ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին ձերբակալելով, գյուղը հրկիզեցին և նրանց բնաջնջեցին, ինչը իսլամի պատմության մեջ նմանը չունեցող բռնարարքների և բարբարոսության օրինակ հանդիսացավ»:¹⁵

Տարոմ-Տուրուբերանի 500 հոգևորականներից ողջ մնաց միայն Տ.Եղիշե Բին. Տեր-Պարսամյանը:¹⁶

Գ.Տեր-Կարապետյանի խոսքերով նշենք. «Տարոմի հայությունը չարչարանքի երկունք էր անցնում արդեն 1914-ի աշնանը: Տուն, գյուղ, քաղաք, գավառ, լեռ ու ձոր գրեթե կրակների մեջ էին, ոչ մի հայի տանը հանգիստ չկար, ոչ մի հայի հոգի հանգիստ չէր, մինչդեռ, մյուս կողմից, հազարավոր քահել տղաներ գինվոր էին տարվում՝ զոհ դառնալու թուրքերի սվիններին...

Ժողովուրդն ամեն ինչ տվել էր հօգուտ պատերազմի կամ ամեն ինչ նրանից խլվել էր, և նորից պրծում չկար:

Հենց աշնանից զաղտնի բանակցություններ էին ընթանում Սասունն ու դաշտը տեղահանելու և կոտորելու...»:¹⁷

Խորհրդարանի դեկտեմբերի 11-ի նիստում հիմնականում քննարկվեցին հուլյների բռնագաղթին և կայսրության արևմտյան շրջաններում տեղ գտած խժոժություններին առնչվող հարցեր: Այդ կապակցությամբ անդրադարձներ եղան նաև հայերին վերաբերող խնդիրներին, նրանց ունեցվածքի բռնագրավմանը, նրանց վերաբերյալ խմբակային մահավճիռների, աքսորների: Այս նիստում համոզեց եկավ թուրք հայտնի բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը, որն իր «նշանավոր ճառում արժարժեց ու փորձ արեց վերլուծել Մեծ պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ ամբողջությամբ ոգեկոչելով թուրք ազգայնականությանը, թուրք ազգի կրած տառապանքները և դրանք համեմատելով հայերի կրած դժբախտությունների հետ որպես զուգակշիռ եղելություններ, անուղղակի պնդելով, որ հայերի դեմ գոր-

¹⁵ Արիսի Երուսաղեմի (թիվ 31 ծանոթ.), Ժրար7, Գ.թիվ173, յիշատակագիր-վկայություն, էջ :

¹⁶ Թեղիկ, Ամենուն Տարեցույցը (թիվ 47 ծանոթ.), էջ 124:

¹⁷ Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարոմի աշխարհի, 1857, Բեյրութ, էջ 842-844:

ծաղրված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված» (էջ 62), այլ ընդհակառակը, թուրքն իրեն հատուկ բարեմասնություններով բարոքների ամբողջ համակարգ է ստեղծել հպատակ ժողովուրդների համար: Եվ եթե հարաբերությունները թուրքերի ու հպատակ ժողովուրդների միջև սրվեցին, ապա դրա պատճառը վերջինների ազգայնական տրամադրություններն էին: Այսպես, «Մեր հայ հայրենակիցներն իրենց տրամադրություններն էին: Այսպես, (Վարժապետյան), գամառ-քաթիպաների մյանքներով, ներսեսներով (Վարժապետյան), գամառ-քաթիպաներով ազգայնականության կրակ են բորբոքել, երազային հայացքներով Դայկի որդիներին Արարատ լեռն են ցույց տվել»: Նույն ազգայնամոլությունն էր տիրապետում, ըստ Մահմեդ էմինի, արաբական ու հունական թյունն էր տիրապետում, ըստ Մահմեդ էմինի, արաբական ու հունական թուրքական ազգայնամոլությունը: «Իրականություն է, որ թուրք ազգն ամենուրեք է մնացել, նրա իրավունքները պաշտպանող ո՛չ համայնքային անտեր է մնացել, նրա իրավունքները պաշտպանող ո՛չ համայնքային ժողովներ և ո՛չ էլ պատրիարքարաններ կան, նրան օգնության ձեռք մեկնող ո՛չ նույնադավան կառավարություններ և ո՛չ էլ քրիստոնյա քաղաքակրթության միավորներ կան, նրա դեմ կիրառված հալածանքները հին են, ցավերը՝ մեծ, նրա կյանքը աղետ է:

Սրանցից բացի... թուրքը ենթարկվեց մի այլ աղետի, որն ամբողջացնում է այդ աղետների շարքը: Օհ, այդ չեթեմերը թուրք գյուղերում, ավաններում մնացած բնակչության՝ հղի կանանց ու աղքիկների պատիվը ոտնակոխեցին, սպիտակահեր տատիկներին, կռացած մեջքերով հայրերին սպանեցին: Սրանք էլ իրենց մութ պատմությունն ունեն՝ ողջակիզումներ, տներում դրված դիակներ: Սրանց այդ Կարինը, Եփրատ գետի կարմրած ջրերը, Դերջանի լեռներում, Բասենի դաշտում արծազանցող մարդկային աղիողորմ ճիչերը: Սրանք էլ իրենց ավերակներն, իրենց գերեզմաններն ունեն» (էջ 68):

Մեհմեդ էմին (Տրապիզոն).- Սա՛ անձմամբ... եմ ստուգել «Օրդու Կազայի (Սև ծովի ափին) կայմակամը հայերին մավակները լցնելով, Սամսոն ուղարկելու պատրվակով նրանց ծովը թափեց: Լսեցի, որ (Տրապիզոնի) կուսակալ Ջեմալ Ազմին նույն բանն է արել: Չնայած երեք տարի զբաղվեցի, սակայն կուսակալի դեմ որևէ բան անել չկարողացա: Ասացին՝ պատերազմական գոտի է» (էջ 70):

Խորհրդարանի ղեկավարների 12-ի նիստում նախագահում էր Դալիլը, որը պատերազմի ժամանակ եղել էր արտաքին գործերի և արդարադատության նախարար: Խորհրդարանի այդ նիստից մի քանի ամիս անց նա իր գործակիցների հետ ձերբակալվեց որպես հայկական եղեռ-

նագործության կազմակերպման մասնակից:

Նիստում շարունակվեց հույների տարագրության ու նրանց ունեցվածքի թալանի քննարկումը: Այդ կապակցությամբ Ռոդոսթյոյի պատգամավոր էֆքալիդիսը նկատեց, «Հին ժամանակներում ևս տեղահանության քաղաքականություն տարվել է, սակայն Աբդուլ Համիդի այդ քաղաքականության հետ համեմատած դրանք շատ թեթև էին ... Վարդգեսը մեզ ասում էր. «Եղբայր, բնաջնջելը սրանք համարում են առաջնակարգ պարտականություն, եթե հանկարծ ձեզ հանգիստ թողնեն, պատժելու հերթը մերը կլինի» (էջ 75):

Հույն պատգամավորը նաև ասաց. «Թուրքական պատժամիջոցներն արդարացնելու համար երբեմն Իռանդիայի խնդիրն են առաջ քաշում, և դրանով պատմությունը սխալ է բացատրվում»: Հույների և հայերի կողքին դրվում են նաև թուրք զոհերը: Սակայն նման համեմատությունը, ըստ հույն պատգամավորի, սխալ է: «Թուրքերը զոհվեցին պատերազմի կապակցությամբ ստեղծված այլազան պատճառներից», իսկ հայերին ու հույներին ոչնչացրեց կառավարությունը:

Այնուհետև ելույթ ունեցավ Սիս-Գոզանի պատգամավոր Մաթևոս Նալբանդյանը: «Այն պահից, - ասաց նա, - երբ այս օրենքը՝ տեղահանության, թե՛ ջարդի օրենքը, հնարվեց, այդ նույն պահից ցավագին գործողություններ ձեռնարկվեցին: Այստեղ հավաքելով հայ ազգի բոլոր մտավորականներին քշեցին Անատոլիայի խորքերը և ոչնչացրեցին: Համառոտ բացատրեմ: Անատոլիայի նահանգներում բնակվող հայերին դեպի հարավ ուղարկելու պատրվակով Անատոլիայի բոլոր ճանապարհների վրա, զեփյուռաշատ հովիտներում... կոտորվեցին: Այդ վայրերը գերեզմանոց դարձավ: Այո, պարոններ, հայերին, եղբայրներին ոչնչացրին, քույրերը, մայրերը առևանգվեցին, կաթնակեր երեխաներին... Սև ծովի ջրերի, Եփրատ և Տիգրիս գետերի հոսանքների մեջ թափելով գործվել են վայրագություններ, որոնք ստվերի մեջ են թողնում ներոնների չարագործությունները: ...Երբ կատարվում էին այս գործողությունները ես Ադանայում էի... գիտե՞ք թե այդ ճամփաների վրա ինչի ականատես եղա... ամեն մացառի տակ մահվան ճիրաններում գալարվող երեխայի, ծերունու հանդիպեցի: Մահերի այլազան տեսակներ ես այնտեղ տեսա: Տեսա, թե ինչպես ժանդարմների խարազանները մայրերին իրենց զավակներից, կանանց՝ երեխաներից էին բաժանում» (էջ 77-78):

Եվ ապա. «Այս երկրում իշխանությունը թուրքական իշխանություն է:

Թեև որոշ թուրքեր. հնարավոր է, դեմ եղած լինեն ինչ-որ որոշումով իրականացված այս զուլումներին, սակայն ակնհայտ է՝ դրանք կատարվել են թուրքության անունով»:

Սեհմեդ էմին. «Քավ լիցի, քավ լիցի, հանուն զուլումի է եղել, անհոում ենք զուլում անողներին»:

Մ.Նալբանդյան. «...Ասում են՝ այդ չարագործները 3-5 հոգի են: Խելքս չի կտրում: 3-5 հոգին այս գործն անել չէին կարող... Վերջապես՝ հասարակական կարծիքը և զոհված ազգերն այս ամենի հաշիվը պիտի պահանջեն թուրքերից, և թուրքերը այդ հաշիվը պիտի տան...: Ասում են թուրքերը ևս զոհեր են ունեցել, սակայն թուրքերի զոհված լինելու իրողությունը տիրապետող ազգի զոհաբերության իրողություն է... Հայերն անասունների հոտերի նման քշվեցին և սպանվեցին... թուրքերն իրենց սահմաններին հերոսաբար մեռան, իսկ հայերը ստորացուցիչ ձևով սպանվեցին... Պետք է ոճիրների հեղինակները... պատժվեն, եթե նրանք թիվը թեկուզ 100 հազ. լինի» (էջ 79):

Նորից հանդես է գալիս Իլյաս Սամին, որը կատարված չարագործություններն ու եղեռնագործությունները համարելով ոչ թե լուկ օսմանյան, այլ համաշխարհային պատերազմի ծնած համընդհանուր երևույթ, հպատակ ժողովուրդներին, այդ թվում հայերին մեղադրեց, թե նրանք «փոխանակ թույլ տալու, որ սգանք մեր հայրենիքի մեծ թախիծը, հազարավոր, հարյուր հազարավոր միլիոնավոր մեր նահատակներին..., փոխանակ հայրենիքի ապաքինությամբ զբաղվելու, դժբախտաբար ավերիչ քայլերի են դիմում»:

Ի պատասխան Մ. Նալբանդյանի. «Ոչ մի արարք չի կարող արդարացնել այդ ոճիրները» բացականչության՝ Իլյաս Սամին բերում է, իբր՝ համոզիչ հետևյալ փաստարկը. «... Հին վարչության, ողորմած հոգի Աբդուլ Համիդի շրջանի խռովությունների մասին գիտեք. այդ 1895 կամ 1896 թվերին էր... Նույն ժամանակ Ստամբուլում էլ ռումբ էր նետվել, ինչը դարձել էր դեպքերի պատճառ... Աչքովս եմ տեսել, որ հայ հայրենակիցներին ջարդելու և ոչնչացնելու քաղաքական հրամանի գործադրման համար վարչական միջոցներ ձեռնարկելու հատուկ հրահանգներ ստացող Մուսթասափիքը..., ձեռքին խարազանը ժողովրդին (կոտորել) արգելում էր: Աչքովս տեսա: Մյուս կողմից, սակայն նշաններ էր տալիս՝ «Արեք, արեք»: Միակ անձից, որոնք արգելք հանդիսացան այդ նախաձեռնին, իսլամ կրոնավորներն ու իմաստուններն էին» (էջ 81):

Իլյաս Սամին ինքը մահմեդական հոգևորական էր և իր դասին ար-

դարացնելու համար փաստորեն հաստատում էր այն իրողությունը, որ հայկական կոտորածների, այդ թվում 1895-97 թվերի ջարդերի կազմակերպիչը օսմանյան իշխանություններն էին: Չնայած ստում էր, երբ ասում էր, թե շնորհիվ մահմեդական հոգևորականության միջամտության «Մուշուն հայի քիթը չարյունոտվեց»:

Լեփսիուսը երկու ամիս շրջել է աղետի վայրերով ու հեռագրել Բեռլին, թե Մուշը կոտորածների վայրերից մեկն էր, որ տարոնցիների, մասնավորապես քաղաքի հայ բնակչության կոտորածի օրը նշանակված էր 1896-ի նոյեմբերի 16-ին:¹⁸ Իսկ անգլիական դեսպանության գործակալ Մայքլ Ռեբերը նույն 1896 թ. նոյեմբերի 16-ին Լոնդոն ուղարկված տեղեկագրում նկարագրում է, թե սոֆտան (մահմեդական կրոնական դպրոցի ուսանող) ինչպես էր խմում մահվան ճիրաններում գալարվող մշեցի հայի արյունը:¹⁹

Շարունակելով իր ճառը Իլյաս Սամին ասաց. «ես ձեռքս կրծքիս դնելով և լրիվ համոզված ասում եմ, որ մեր ոչնչացված, տեղահանության և արտաքսման ենթարկված հայրենակիցների 80%-ն ամմեղ մարդիկ էին, որոնք տգիտությամբ ընդունված որոշման զոհերը դարձան» (էջ 82):

Այնուհետև նա խոսում է այն մասին, որ առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբին, երբ «որևէ դեպք դեռևս տեղի չէր ունեցել» դաշնակցության Տարոնի ներկայացուցիչ Վ. Փափազյանը հայերին ասում էր. «Թուրքիայի ներսում մենք չեզոք պիտի մնանք: Սահմանամերձ շրջաններում Ռուսաստանին զինված աջակցություն ցույց տալու հնարավորություն կա: Սակայն ռուսական հարձակումից և տարածքներ գրավելուց հետո, չնայած հարկադիր զինվորական ծառայության, թշնամու (ռուսների) նպատակների իրականացման համար պետք է աշխատենք»: Եվ այս ասվում էր այնքան բացեիքաց, որ Դաշնակցության մտադրություններն ու փաստաթղթերն իսկույն ընկնում էին կառավարության ձեռքը:

Իլյասի այս խոսքերում ճշմարտության բաժին կա: Ինքը՝ Փափազյանն է գրում, որ պատերազմի սկզբին Յ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունում ձևավորվեցին տակտիկական երկու ուղղություններ: Մի

¹⁸ Lepsius, Armenian und Europa-Eine Anklageschrift, Բեռլին, 1897, էջ 65.

¹⁹ Անգլ. արտ. գործ. նախարարության արխիվ, FO 195/1870, հեռագրի արձանագրություն թիվ 694:

մասը պնդում էր «հայ կամավորական զնդերի կազմակերպման վրա, որպես ռուսների առաջխաղացման առաջապահ ուժերի», Թուրքահայաստանի ազատագրմանը գործնական մասնակցություն ունենալու համար: Մյուս կողմից «Հայաստանի բյուրոն պետք է հրահանգեր գավառների իր կազմակերպություններին գաղտնի նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության, իսկ վտանգի դեպքում միանալու արշավանքին մասնակցող հայկական զնդերին»: Այս տեսակետն էին պաշտպանում Խաժակն ու Արմեն Գարոն: Մյուս տեսակետի կողմնակիցները գտնում էին, քանի որ «թրքահայ ժողովրդի համար վտանգն անխուսափելի է, և թեև ինքնապաշտպանության հրահանգներ պետք է տալ, սակայն նաև անհրաժեշտ է Կովկասում, սահմանի մերձակայքում մի քանի կետերում կենտրոնացնել հայ մարտական խմբերի խոշոր միավորումներ, որոնք մարտական գործողությունների չպետք է դիմեին և միայն ծայրահեղ հանգամանքներում (ջարդ կամ թուրքերի պարտություն) սահմանը անցնեին...»: Այս տեսակետին էին հարում Ռ. Մինասյանը, Հրաչը, Վարդգեսը, Շահիրիյանը և Փափազյանը, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ջոիրապը:²⁰

Համաձայն թուրքական աղբյուրների՝ դաշնակցության էրզրումի ընդհանուր ժողովի (8-րդ համագումար՝ 1914 թ. հուլիսի 28-ից օգոստոսի 14-ը) ընթացքում ու նրա ավարտից հետո դաշնակ ղեկավարները «գաղտնի հավաքույթներ էին ունենում և նույնիսկ կենսագիշերից հետո գաղտագողի ռուսական հյուպատոսարան գնալով տեսակցում էին ռուս հյուպատոսների հետ»: Մինչդեռ այդ ընթացքում էրզրումում գտնվող Բ.Շաքիրը լրտեսում էր նրանց և որոշ ժամանակ անց հեռագրեց էրզրումի ջարդերի կազմակերպիչ Հիլմիին՝ դաշնակցության համագումարի մասնակիցներին ոչնչացնելու համար: Սակայն վերջիններին, բացի Ալոյանից, հաջողվեց խույս տալ հաշվեհարդարից:²¹

Շաքիրի տվյալներով, դաշնակցության լիդերները, իբր, բացեիբաց ասում էին, թե ռուսներն իրենց խոստացել էին լայնածավալ Հայաստան, որն ընդգրկելու էր Նախիջևանից Խարբերդ ու հյուսիսում՝ մինչև Տրապիզոն ընկած տարածքները:²²

Այս ամենը, իհարկե ճիշտ է: Բայց նաև ճիշտ է այն, որ դրանք լոկ

²⁰ Վ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 279-280:

²¹ Humumi Harple Tesnifiti Mahsusa, Varit 15-17-ը նույնքերի, 1933 թիվ:

²² Եղիշե եպս. Չիլիսկիրեան, նշվ. աշխ., էջ 56, 57:

կարծիքներ էին, ու նաև կար այլ կարծիք. օրինակ, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը երգրումի ժողովին առաջարկեց. «պատերազմի դեպքում կամավորական զնդեր կազմել և միանալ թուրքական բանակին՝ ռուսների դեմ»:²³ Իրականում այս տեսակետներից ոչ մեկն էլ գերապատվություն չստացավ և, ինչպես գրում է Կ. Սասունին. «Թե՛ մեր հավաքականությունը և թե՛ մեր քաղաքական մեծ կուսակցությունը կատայալ երկվության մեջ էին... Թուրքահայաստանում և ամբողջ Թուրքիայում հայությունը կծկված էր հնազանդության և ինքնապաշտպանության վարագույրի հետևը, սպասողական ու անզեն»:²⁴

Իսլաս Սամիի մի խոստովանությունն է. «Հայերի տեղահանությամբ իմ ընկերային դիրքս զրոյի իջավ ...Պարոններ, այս դեպքերն ինչո՞ւ տեղի ունեցան... կատարվածը բռնկող վրեժխնդիր ու չափազանց հուժկու հարված էր... անմեղ ժողովրդի դեմ գործադրված զուլումների կապակցությամբ նողկանքս արտահայտելով, պահանջում եմ, որ (դրանց հեղինակները) խստորեն պատժվեն» (էջ 83): Այնուհետև. «Մուշը... թնդանոթային ռմբակոծությամբ պատժվեց: Այո՛, թնդանոթով պատժվեց: Ահա նման ռմբակոծություններով է, որ, հանուն ամբողջ մահմեդական և ոչ մահմեդական հավաքականությունների, երկիրն ավերակների վերածվեց»: Սակայն ջարդարարի խոստովանությունը դրանով վերջանում է, և նա նորից ընկնում է կեղծիքների գիրկը. «Իրենց՝ հայերին քաղաքից հանելու ծրագրին համաձայն լինելով հանդերձ, Մուշի մերձակայքում, լեռան հետևում զինված ու զենքով փոխադարձող ուժեր կային, որոնք առանց չափազանցության, կարող եմ ասել, 20 հազարի էին հասնում և որոնք պատրաստ էին միանալու Ռուսաստանին: Ահա այս էր, որ թե՛ կառավարությունը և թե՛ բանակը կենսական վտանգ համարեցին... Տասը վաշտ զինվոր, զինված 10 թնդանոթներով, ճակատամարտ տվին զենք օգտագործող հայ չեթենների դեմ և քաղաքն ամբողջությամբ և խելահեղ ռմբակոծելով ավերակի վերածեցին... Այո, Արևելյան նահանգները գերեզմանոցի վերածվեցին» (էջ 85): Սակայն դրա մեղավորը, ըստ ջարդարար երեսփոխանի, չեթենների ռուսամետ գործողություններն էին: Մանավանդ որ, ըստ նրա, այդ նահանգներում ոչնչացված հայերի կողքին զոհվեց 2 միլիոն մահմեդա-

²³ Վ. Մինախորեան, 1915 թվականը: Արիավիրքի օրեր

²⁴ Կ. Սասունի, Թուրքահայաստանը և Աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Բեյրութ, 1996, էջ 27, 30:

կան, որոնց զգալի մասը ոչնչացվեց չեթեների կողմից:

Այնուամենայնիվ թուրք շատ գործիչներ այս կամ այն առիթով հարկադրված էին խոստովանել հայկական ցեղասպանության հրեշավոր բնույթը: Երբ սուլթանի հրովարտակով իթթիհատական կազմ ունեցող խորհրդարանը 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ին ցրվեց, այդ հրովարտական ընթերցող Մուստաֆա Արիֆը հայտարարեց. «Հայերի դեմ գործադրված ոճիրների պատճառով մեր երկիրը վերածվեց վիթխարի սպանդանոցի»:²⁵ Իսկ աստղը կայսրության ներքին գործերի նախարարն էր: Նույն անձնավորությունը դեկտեմբերի 30-ին մի այլ հայտարարություն արեց. «Անշուշտ մի շարք հայեր օգնեցին ու հզորացրին մեր թշնամուն, և մի քանի հայ խորհրդարանականներ թուրք ժողովրդի դեմ ոճիրներ գործեցին, սակայն թուրք կառավարության պարտականությունն էր նրանց ձերբակալել ու պատժել... Կառավարությունը պարտավոր էր միայն հանցավորներին հետապնդել ու պատժել: Չեթենական ոգով սնված մեր ղեկավարները դժբախտաբար տեղահանության վերաբերյալ օրենքն այնպես գործադրեցին, որը տալիս անցնում էր ամենաարյունարբու չեթեների ընդունակությունները: Նրանք որոշեցին քնաջնջել հայերին և իրոք քնաջնջեցին նրանց: Այս որոշումը կայացրել էր երիտասարդ թուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, և կառավարությունն այն գործադրեց»:²⁶

Վ.Տատրյանը օսմանյան խորհրդարանի յուրաքանչյուր նիստում արծարծված տեսակետներն արժեքավորելու համար դրանք ուղեկցում է այս կամ այն նիստի նշանակության մասին վերլուծություններով: Այդ վերլուծությունների ընթացքում ներկայացված են նաև անհայտ կամ սակավ հայտնի բազմաթիվ փաստեր, որոնք մինչև այդ դրված չեն եղել գիտական շրջանառության մեջ: Համենայնդեպս ավելի քան ստույգ են ներկայացված այնպիսի ջարդարարների իրական դեմքերը, ինչպիսիք են հարյուրավոր հայ մանուկների՝ Եփրատում խեղդամահ արած Հալեթը (Երզնկայի պատգամավոր) և Մշո պատգամավոր Հաջի Իլյաս Սամին:

Գրքում ամբողջական է ներկայացված Տրապիզոնի պատգամավոր Հաֆըզ Մեհմեդի կերպարը, որ փաստերի օբյեկտիվ շարադրումը զուգակցում էր խորհրդարանում տիրապետող իթթիհատամետ մթնոլորտի հետ:

²⁵ Renaissance, 22 դեկտեմբերի 1918 թ.:

²⁶ Vakit, 13 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

Բերվում է իթթիհատական լիդերներից մեկի՝ Թալեհաթի գլխավորած կառավարության արտաքին գործերի նախարար Հալիլ Մենթեշի հուշերից մի նախադասությունը. «Այս տեղահանությունով չհաճազեցողված շատ քիչ թուրք կար Անտոլիայում»:²⁷

Անդրադառնալով Իլյաս Սամիի կողմից հայ հեղափոխականներին ներկայացրած մեղադրանքներին, թե նրանք կառավարությանը «վերջնագիր» էին ներկայացրել, Վ.Տատյանը, վկայակոչելով պատրիարքարանի կողմից զինադադարի ընթացքում հավաքած նյութերը, նշում է, որ Թալեհաթին ուղղված նամակները ոչ թե վերջնագրեր, այլ աղերսագրեր էին: Դեռ 1915-ի հունվար-փետրվար ամիսներին Վռամյանն ու Փափազյանը դիմել էին և նրա օգնությունը հայցել, քանի որ Վանի ու Բիթլիսի հայության վիճակն իրոք հուսահատական էր: Հատուկ կազմակերպության նորակազմ ջոկատները, ոստիկանական համագեղատներ հազած սկսել էին ամեն տեսակի բռնություններ գործադրել հայկական գյուղերում: Վռամյանն, օրինակ, 1915 թ. հունվարի 6/15-ի իր տեղեկագրում գրում է. «Վանի մերձակայքի Մղկներ գյուղում 20 կանանց ու աղջիկների վրա Բշարի Չաթոյի ազգական էռմեր աղայի միլիցիայի կողմից գործադրված անլուր ու վայրագ բռնաբարություններին» մասին, որ իշխանությունները «քուրդ ոճրագործներին և ավազակներին ներում և զինում են», որ «հակառակ պաշտոնական հերքումներին, Բաշթալի և շրջակա հայ գյուղերի, ինչպես նաև Սարայի՝ Ախոռիկ, Հասան-Թամրան և Հազարենի ջարդերն իրողություն են»: Վռամյանը միջամտություն է խնդրում, որպեսզի «երաշխավորվի հայ ժողովրդի կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անվտանգությունը»:²⁸

Իսկ Վ.Փափազյանի կողմից 1915-ի փետրվարի 24-ին Թալեհաթին ուղարկված հեռագրում գրված է. «Տեղիս ժողովրդի ցավերը Ձեզ հաղորդելու հնարավորության համար երախտապարտ են: Ընդհանուր գորաշարժից մինչև օրս այս երկրի ժողովուրդը և, մասնավորապես, հայերը գերմարդկային ուժ գործադրելով և ծայրահեղ զոհողություններով ծառայեցին ու շարունակում են ծառայել իրենց հայրենիքին: Մեր բանակի կարիքները հոգալու և դրանք մեջքով և, մասամբ, եզներով մինչև ռազմաճակատային գիծը հասցնելու ծանրության ամենամեծ մասը

²⁷ Halil Montesenin Hatiralari 4. Maltaya Surgun, Hayaf, Tarih Mesmuasi 9:2, քիվ 8 (1973թ. սեպտեմբեր), էջ 22:

²⁸ Արխիվ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի, ծրար 19, 2, ք.ք. 417-418:

ծանազդում է, որ չնայած առաջինում դեռ մարտ ամսին եղան թուրքերի հետ հայերի արյունալից բախումներ, որոնց ետևանքով բռնագաղթվեց տեղի հայ բնակչությունը, սակայն Ձեթունում ռուսական բանակի վտանգ չկար և ոչ էլ հայ քաղաքական կազմակերպության կառույց: Հենց այդ վերջիններն էլ պայմանավորեցին իշխանությունների առավել սկեռում ուշադրությունն ու դաժան քաղաքականությունը Վանում և, ամբողջությամբ վերցրած, Վասպուրականում, որն իր արտահայտությունն ունեցավ թե՛ զորահավաքի, թե պատերազմական հարկերի գանձման, թե՛ հայ զինվորների հանդեպ վերաբերմունքի (որի հետևանքը՝ դասալիքությունը, ևս օգտագործվեց հայ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար) ժամանակ:

Ոմանք փորձում են հայերի այս վարքագիծը ջարդերի կազմակերպման պատճառ համարել, ինչը լուրջ չէ: Երգրումում Գերմանիայի փոխ-հյուպատոս Շ.Ռիխտերը 1915 թ. մայիսի 15-ին գրել է. «Առանձին պատահարները, ինչպես նաև հեռավոր գյուղերում բռնի հափշտակությունների դեմ զինված դիմադրությունը, սպանությունն այն թուրքերի, որոնք պահանջում էին իրենց հանձնել հայ կանանց ու աղջիկներին, հեռագրալարերի և հեռախոսային կապի կտրելն ու խանգարելը և լրտեսությունը, սրանք երևույթներ են, որոնք իրենց մեջ ոչինչ չունեն, եթե նաև նկատի առնվի, որ դրանք տեղի էին ունենում պատերազմական պայմաններում և այն էլ՝ խառը բնակչությամբ սահմանամերձ վայրերում»:³²

Թուրքական մյուս վարկածը, թե հայերը ռուսական կողմնորոշում ունեին և ձգտում էին Ռուսաստանի օգնությամբ թոթափել օսմանյան լուծը, ընդհանուր առմամբ համապատասխանում էր իրականությանը:

Իթթիհատական լիդերներից մեկը՝ Էռմեր Նաջին, 1914 թ. դեկտեմբերի 4/17-ին Վոսմյանին հասցեագրած սպառնալից նամակում գրում է. «Դաշնակցականները ռուսների հետ ընկերացել են... Ձեր և Ձեր ընկերների հավատարիմ չլինելը հասկանալի է... Կառլ Մարքսի, Կրոպոտկինի տեսություններով հպարտացող ձեր կուսակցության գործիք լինելը ռուսական ցարերին՝ XX դարի ամենաժիժաղելի արդյունքներից մեկն է»:³³

Ծիծաղելի, թե ոչ, բայց մի բան իրողություն է, որ Դ. Յ. Դաշնակցու-

³² Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվ, k 168, թիվ 9 (3224):

³³ Ա-դօ, նշվ. աշխ., եջ 97:

թյունը ու ընդհանուր առմամբ, արևմտահայությունը, անկախ իրենց ուսումնասիրությունից, Առաջին աշխարհամարտի սկզբնական շրջանում, այսինքն՝ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը, կատարեցին էրզրումում ստանձնած պարտականությունը՝ ուս-թուրքական ընդհարումներում հիմնականում չեզոք դիրք որդեգրեցին: Սա իրողություն է, որն ապացուցվում է նաև թուրքական աղբյուրների տվյալներով:

***

Վ.Տատրյանի գրքի երկրորդ մասը բաղկացած է հինգ ինքնուրույն ուսումնասիրություններից, որոնք սակայն նվիրված են մեկ ընդհանուր հարցի՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման երիտթուրքական քաղաքականության գործադրման սկզբնավորման ու դրանց իրականացման մեխանիզմների մշակման հարցի քննությանը:

«Իթթիհատական կուսակցության սկզբնական խարխափումները» գլխում խոսվում է այդ կուսակցության մեծապետական-այլամերժ դիրքորոշման մասին: Հեղինակն իրավացիորեն նկատում է. «Իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսության կռվանից: Այդ շարժման ղեկավար տարրերը, որոնք կազմված էին մի շարք զինվորականներից, ուսուցիչ-մտավորականներից և պետական ծառայողներից, պարզապես ցանկանում էին ձեռքազատվել համիդյան վարչակարգի բռնակալակալ լծից» (էջ 109): Իթթիհատականները երկար ժամանակ գործում էին որպես ընկերական սերտ կապերով զոդված ընկերակցություն (ջեմիեթ)՝ գաղտնի ու դավադիր եղանակաճանրով: Թալեաթի կենսագիր թուրք հեղինակներից մեկը գրում է, որ իթթիհատը երկդեմ կազմակերպություն էր, որը բացի լեգալ կառույցներից, ուներ նաև գաղտնի օղակներ, ինչը Թալեաթին հնարավորություն տվեց «ապահովել ջեմիեթի ապօրինի գործողությունը»:³⁴

Հեղափոխությունից հետո ակնհայտ դարձավ, որ իթթիհատն անճարակ կուսակցություն էր, ինչը հետևանք էր՝ հինը ոչնչացնելու մոլուցքի տևական գերիշխանության և պետություն կառավարելու փորձի բացակայության: Դրության տերեր էին դարձել արյունախում բախտախնդիրները, որոնք բացի բռնաբարություններից ուրիշ բանի ընդունակ չէին:

Երկրորդ գլխում քննարկվում է Ադանայի կոտորածը: Հեղինակի միանշանակ եզրակացությունն է՝ իթթիհատականները, մասնավորա-

³⁴ Tevfik Cavdar, Talat Pasa. ... Անկարա, 1984, էջ 190, 210:

պես Նազըմը, Ադանայի նախճիրի կազմակերպման գործում վճռական դեր են խաղացել: Ադանայի կոտորածը հնարավոր դարձրին մի շարք պարագաներ: Նախ՝ հայերով ու խիտ բնակեցված Ադանան զերծ էր մնացել 1894 թ. կոտորածներից ու ադանացի հայերը բարեկեցիկ վիճակում էին, և թուրքերն այդ քաջ գիտեին: Ավարառության հեռանկարը արդեն իսկ ազդակներից մեկն էր. բացի այդ՝ Ադանայում կար հակաիթթիհատական սուլթանամետ հզոր ուժ, որի հետ համագործակցում էին մոլեռանդ մահմեդական տարրերը, իսկ իթթիհատական հեղաշրջումը սպառնում էր վերացնել այդ խավերի արտոնյալ գոյությունը:

Պատահական չէ, որ Ադանայի իրադարձությունները համընկան Կ.Պոլսի մարտի 31-ի հակաիթթիհատական իրադարձությունների հետ:

Մինչդեռ Ադանայի հայերն, իրոք, հրապուրված էին իթթիհատական հեղափոխությամբ, ինչն օգտագործեցին իթթիհատի պարագլուխները՝ իրենց դեմ բարձրացող դժգոհությունների ուղղությունը փոխելու, այն հայերի դեմ ուղղելու համար:

Ադանայի իրադարձություններն ուսումնասիրող կառավարական հանձնաժողովի կողմից և դրա հիման վրա տեղական իշխանություններին ուղարկված շրջաբերականում գրված էր. «Հայերը, որոնք քանիցս օսմանյան հայրենիքին իրենց նվիրվածության ապացույցներ են տվել, զոհ գնացին անհիմն կասկածներին և զրգուրություններին»:³⁵

Նույն հանձնաժողովի (որ գլխավորում էր Հակոբ Պապիկյանը) կազմած տեղեկագրում կարդում ենք, որ տեղի իթթիհատական «Jtidal» օրաթերթը «ջարդերից մի քանի օր առաջ միտինգ էր կազմակերպել, որտեղ մահմեդական բոլոր դասակարգերը՝ պաշտոնյա, հոգևորական, զինվոր և բանվոր, աշխատում էին զանգվածային հարձակում պատրաստել... Իթթիհատ վե՛թերաքջրի կուսակցության անդամները Ադանայի վայրագ եղեռնագործության կազմակերպման ու գործադրման մասնակից են եղել»:³⁶

Երբ փորձեցին դատել նույն թերթի խմբագրին, նա մեծ եպարքոս Հիլմի փաշային հեռագրեց, որ եթե իրեն ազատ չթողնեն, «բոլոր գաղտնիքները պարզելու է», և, իսկապես, կառավարությունը բավա-

³⁵ Հակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղետը, հ. 5, Պոլիս, 1912, էջ 765:

³⁶ Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի: Հայացուց Յակոբ Սարգիսեան, Պոլիս, 1919, էջ 25, 42:

րադեց նրան թեթև աքսոր ուղարկելով:³⁷ Անգլիայի դեսպան Լոուրենցի Կարծիքով Հիլմի փաշային երիտթուրքերը զբաղեցրած պաշտոնում թողեցին, քանի որ նա «շատ գաղտնիքների տեղյակ լինելով», ավելի անվճար էր կառավարության մեջ, քան ընդդիմության շարքերում: Եվ վերջապես՝ Թալեաթն ու նրա գործակիցները, չկարողանալով խափանել հանձնաժողովի նյութերի քննությունը խորհրդարանում, Հ.Պապիկյանին «հանկարծամահ» արեցին:

Վ.Տատրյանը Ադանայի կոտորածն «իթթիհատականների համար փորձաքար» է անվանում, որով նրանք հանդգնեցին, որ տերությունները շարունակում են հայկական քարոզերի նկատմամբ իրենց ավանդական անտարբեր վերաբերմունքը: Տերությունները Մերսինի շրջանում կուտակված տեղից չչարժվեցին, մինչև որ չավարտվեց Ադանայի արյունալի բաղնիքը: Երկրորդ՝ երիտթուրքերը հասկացան, որ եթե հայերին հաջողվի թեկուզ նվազագույն չափով զինվել, նրանց կոտորելը դժվար խնդիր է դառնալու: Հետևաբար հայերի կոտորածի գլխավոր նախապայմանը նրանց նախապես զինաթափելն էր: Եվ պատահական չէ, որ այդ իրադարձություններից անմիջապես հետո օսմանյան խորհրդարանը օրենքներ ընդունեց, որոնցով փոքրամասնություններին արգելվում էր քաղաքականապես կազմակերպվել և ազգային նպատակներ հետապնդել: Խորհրդարանն ապօրինի հռչակեց և խիստ պատիժներ սահմանեց արևելյան նահանգներում գործող ֆիդայական խմբերի ու դրանց մասնակիցների նկատմամբ: Ավելի ուժեղացվեց ճնշումը մամուլի վրա:³⁸

1910 թ. օգոստոսի 6-ին տեղի ունեցավ երիտթուրքերի Սալոնիկի հանրահայտ ժողովը, որտեղ որոշվեց ձուլել հպատակ ազգերին, նրանց օսմանացնել: Ու ինչպես նկատում է թուրք պատմաբան Հիքմետ Յուսուֆ Բայուրը, իթթիհատն ի վերջո հարցը «բանակի միջոցով լուծելու մասին պիտի խորհի»:³⁹ Ուստի միանգամայն իրավացի է Ռենե Պինոն, երբ գրում է, որ Ադանայի սպանող կայսրությունը միատարր ազգի վերածելու դրկտ. Նազըմի ծրագրի փորձաքարն էր:⁴⁰

³⁷ Յ. Թերզեան, նշվ. աշխ., 5-րդ հատոր, էջ 809:

³⁸ Feroz Ahmad, The young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914, Օքսֆորդ, 1969, էջ 61-62:

³⁹ Yusuf Hikmet Bayur, Türk Ynkilabi Tarihi, h. II, 4-րդ մաս, Անկարա, 1952, էջ 13:

⁴⁰ Rene Pinon "La liquidation de l'Empire ottoman", Revue des Deux Mondes, h. 53, 1919թ., էջ 131:

Ադանայի ջարդերի իրականացնողը իթթիհատի տեղական կոմիտեն էր: Եվ երիտթուրք լիդերները չհապաղեցին դրանից համապատասխան եզրակացություններ անել: Սալոնիկի նույն ժողովում Թալեաթը հանձնարարեց. «Պետական պաշտոնյաների կողքին մեր կենտրոնական կազմակերպության ճյուղերի գոյությունը հիմնական հարց է»:

Վ.Տատրյանը գրում է. «Քանի որ թուրքահայության մասնակի կամ ամբողջական բնաջնջումն ընդհանրապես գավառային հարց էր, իթթիհատի գավառային ենթակառույցն այդ բնաջնջման իրագործման մեջ անգնահատելի և վճռական դեր կատարելուն էր կոչված» (էջ 116):

Հետաքրքիր է Վ.Տատրյանի նաև հետևյալ միտքը, որ Բալկանյան «պատերազմի արդյունքը մեծ դեր խաղաց հայկական ցեղասպանության գաղափարի սաղմնավորման մեջ» (էջ 118): Եվ ապա «առաջին անգամը լինելով՝ երկու մոլեռանդոտեն հայատյաց իթթիհատականներ, բժիշկներ Նազըմն ու Շաքիրը տիրական դիրք գրավեցին կենտրոնական կոմիտեում: Այդ դիրքն ավելի հզորացավ և ամրացավ շնորհիվ թուրք ազգայնապաշտ և իթթիհատական նույն գաղափարախոսության ռահիվիրա Ջիա Գեռքալիի աջակցությամբ: Նա էր, որ զորավիգ եղավ Թուրքիան ոճրագործ միջոցներով «մաքրագերծելու» գաղափարին, ինչը 1912-13-ին իթթիհատի կողմից որդեգրած կուսակցական ծրագրի հիմնական կետերից մեկը եղավ» (էջ 119):

«Արևելյան հարցը, որ առհասարակ Բալկանների հարցն էր, հատկապես Մակեդոնիայի հարցը, Բալկանյան պատերազմից հետո գրեթե տարրալուծվելով նույնացավ Հայկական հարցի հետ: Այլ խոսքով՝ Հայկական հարցը Արևելյան հարցի շարունակությունն ու խտացումը եղավ: Հետևյալ կարևոր ազդակներն իրենց ազդեցությունն ունեցան այս գործընթացի մեջ: Առաջին անգամը լինելով՝ թուրքերը դառնությանը նկատեցին, որ եթե պայմանները թույլ տան, այսպես կոչված անհավատ և նախկին ստրուկ, հպատակ ազգերն ի վիճակի են ոչ միայն զենքով իրենց պաշտպանելու», այլև հաղթելու օսմանյան բանակային ուժերին (էջ 120-121): Իսկ կայսրության դռները համառորեն թակում էին Մակեդոնական հարցը և Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման խնդիրը: Հատկապես վերջինը թուրք լիդերներին հանգիստ չէր տալիս: Իթթիհատական գաղափարախոս Աբդուլլա Ջևդեթը գրեց. «Որոտալից գոռում-գոչյունները, որոնք մեր եվրոպական սահմաններից են լսվում, արդյոք ի վիճակի՞ են մեզ արթնացնել: Ինքներդ ձեզ մի խաբեք՝ մտածելով, թե քանի որ մեր մտահոգություն-

Անատոլիայի համար: Անատոլիան մի փոքր-ինչ
ակնուրբն է, մեր սիրտը, գլուխը և մեր շնչած օդն է»:⁴¹

1913 թվին հոր թուրքերի հուսալքված ու քիթ-

թից օգտվելով զան ու գրավեն այդ նահանգները»:⁴⁴

Ջոիրապը գրում է, որ խալիլի այդ այցը «գերագույն ու վերջին ձեռ-

¹¹ Tarık Zafer Tunaya. Türkiye'de Siyasal partiler, 4 cilt, İstanbul, 1989, s. 463.

4 Անտոնեան Ա., Պատկերազարդ ընդարձակ պատմություն Պալկանեան պատերազմին, Գ հատոր, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 459:

^a Cəmal Pasa, *Hatirlar*, *Uşşak*, 1977, s. 438.

⁴⁴ Արմեն Գաբրի, Ապրած օրեր, Պոսթոն, 1948, էջ 191:

նարկն էր թուրքերի և հայերի միջև խզումը պատերազմի վերածվելուց առաջ»:⁴⁵

Թալեաթը բազմիցս զգուշացրել է Վարդգեսին ու Գ.Ջոհրապին, թե հայերը պետք է խուսափեն դիմել «մանավանդ իրենց մահացու թշնամի ռուսներին, որովհետև այդ կնշանակի օսմանյան տարածքների անդամահատում», հարկ է ձեռք քաշել «դրսից» և առանց աղմուկի լուծել «մեր ներքին ընտանեկան վեճերը»: «Իսկ եթե այս անգամ էլ չլսեք մեզ և շարունակեք ճնշում գործադրել օտար ուժերով, միևնույն է, որևէ իրական արդյունքի չեք հասնի»:⁴⁶

Մի այլ անգամ իթթիհատականները նորից սպառնացել էին. «Հայերը մի նոր Բուլղարի են ուզում ստեղծել... Դեռևս չեն խրատվել, չգիտեն, որ մեր կամքին հակառակ որևէ ձեռնարկ ջախջախվելու է: Թող սպասեն, հավանաբար մեզ ևս պատեհությունը չի պակասի»:⁴⁷

Երբ դեռ ընթացքի մեջ էին բարենորոգումների շուրջ բանակցությունները, 1914 թ. ձմռանը սուլթանական պալատում իթթիհատականները ժողով են գումարում, որտեղ Թալեաթը, Էնվերը և այլքը «ամենախիստ ձևով են արտահայտվում հայերի դեմ, նրանց ներկայացնելով անցատողականներ և Ռուսաստանի ու Անգլիայի ձեռքին գործիք, խռովարարներ և հայ ազգի դեմ ծանր որոշումներ են ընդունում»:

Հարցն ավելի սուր բնույթ ստացավ այն օրից, երբ ցարական կառավարությունը դեն նետեց հայերի համդեպ լոբանովյան քաղաքականությունը և հանդես եկավ Հայկական հարցի հովանավորի դերում:

Իր հուշերում Սազոնովը պատմում է 1914 թ. մայիսի 14-ին, Ղրիմում գերմանական զինվորական առաքելության թուրքիա գալու հետ կապված բանակցություններում իր և Թալեաթի համդիպման մասին. «Ես ունեի մի այլ ավելի ազդեցիկ միջոց, որը միշտ հարկ եղած ազդեցությունը գործում էր թուրքական կառավարության վրա... Ռուսական կառավարության կողմից հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ մտցնելու ձեռնարկը, որին ես մեծ կարևորություն էի տալիս, իթթիհատական կառավարության համար հատկապես անախորժ էր, քանի որ այն համարում էր հարված իր անկախությանը... Թալեաթի հետ ունեցած հանդիպումներում իմ միակ նպատակն էր համոզել նրան, որ մենք

⁴⁵ Նայիրի, 22-րդ հատոր, թիվ 46-50, մայիս 1975, էջ 3, 4:

⁴⁶ Վ. Փափագյան, Նշվ. աշխ., էջ 236:

⁴⁷ Կ. Սասունի, Նշվ. աշխ., էջ 838:

Հայկական հարցին չափազանց մեծ նշանակություն ենք տալիս և մտադիր ենք աներեր հետևել այդ խնդրին, մինչև որ իրականացվեն բարենորոգումները»⁶⁸

«Ռուսական գործունը,- գրում է Վ.Տատրյանը,- հակառակ իր հայանպաստ նպատակադրման, հայերի համար դարձավ աղետալի», հատկապես թուրք-գերմանական ռազմաքաղաքական դաշնակցության 1914 թ. օգոստոսի 2-ի պայմանագրից հետո: Մանավանդ որ՝ թուրքերը կարողացան ապահովել գերմանիայի ռազմական և քաղաքական իշխանությունների լռելյան գործակցությունը հայկական մախճիրին:

Թուրքիայի ընդհանուր անվտանգության գերատեսչությունում ստեղծվեց հայերին հետապնդելու, լրտեսելու և հսկողության տակ առնելու մասնաճյուղ, որը ղեկավարում էր ոստիկանական բաժնի տնօրեն, տխրահռչակ Բեդրին: Եվ ահա «վտանգավոր» հայերի համար «անձնական թղթապանակներ» ստեղծվեցին, և նրանց բոլոր կասկածելի քայլերն արձանագրվում էին: Պատերազմի հենց սկզբից ստեղծվեց մի գերագույնի մարմին, որի պարտականությունն էր հայերին ահաբեկել և վախի մեջ պահել: Այս մարմինը գործում էր Բեդրիի՝ Անվտանգության ընդհանուր տնօրենի, Թալեաթի մտերիմ Մուսաֆա Ռեշադի, Ազիզ և Էսադ բեյերի ղեկավարության ներքո: Բեդրին ու Ռեշադն իրականացրին պոլսահայ մտավարականության ձերբակալությունն ու աքսորը: Այս մարմիններում առանձնահատուկ էր Ջանփոլադի դերը: Նրան էին ենթարկվում տեղահանության և տարագրության գործերը վերահսկող գավառական ոստիկանական ուժերը» (էջ 126):

Այս գիշատիչներից Էսադը անգլիացիներին հանձնեց իթիհատի գաղտնի փաստաթղթերը, որոնցում «կար հայկական ցեղասպանության ծրագրի մախնական մի ուրվագիծ, որ ինքն անձամբ էր գրի առել իբրև իթիհատական գաղտնի ժողովների արձանագրությունների համար պատասխանատու: Այդ ժողովին ներկա են եղել Թալեաթը, Նազըմը, Բ.Շաքիրը, Ջանփոլադը և գնդապետ Սեյֆին» (էջ 126):

Գերմանացիների խորհրդով ստեղծվեց Հատուկ կազմակերպություն, որի առաջ խնդիր էր դրված գործել ռուսական բանակի դեմ ու նրա թիկունքում: Սակայն նրանք այս խնդիրը լուծել չկարողացան, և Բ.Շաքիրի պնդմամբ նրանց նոր առաջադրանք տրվեց՝ իրականացնել

⁶⁸ Souvenirs de M. S. Sazonov, Les Annees fatales, Փարիզ, 1927, էջ 143, 144-145.

հայերի բնաջնջումը, ինչը գործնական քաղաքականությունն դարձավ Սարիղամիշի ճակատամարտում թուրքերի խոշոր պարտությունից հետո: Նույնիսկ սուլթանական «իրադե» հրապարակվեց այս կազմակերպության գործունեության վերաբերյալ, որը նրա գործողությունների շուրջն օրինականության պատրանք ստեղծեց ու այդ ջարդարար կազմակերպության առջև դնեցրը լայնորեն բացեց ամեն տեսակ չարագործությունների համար: Հիմնականում ոճրագործներից կազմված այս կազմակերպությունը գործում էր իշխանության մարմիններից անկախ, այն պետություն էր պետության մեջ: Իթքիհատականները, սկսած 1913 թվից, իրենց ձեռքը վերցրին կենտրոնական և տեղական իշխանությունների բոլոր մարմինները:

Մասնավորապես՝ ոստիկանական ծառայությունն անցավ մոլեռանդ հայահալած իթքիհատականների ձեռքը: Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներից մեկի վկայությամբ ոստիկանության տնօրինությունը, մասնավորապես՝ հայության պատուհաս Բեդրին, ամբողջությամբ իթքիհատի կենտկոմի տնօրինության տակ էր:

Եվ եթե նաև նկատի առնվի, որ իթքիհատի ղեկավարության կազմում վճռորոշ խոսքը պատկանում էր պանթուրքիստական հակահայ ուժերին,⁴⁹ որ բալկանյան պատերազմից ու բարենորոգումների ծրագիրն ընդունելուց հետո թուրքական ազգայնամոլական շրջաններում հակահայ տրամադրություններն իրենց բարձրակետին էին հասել, ու նաև այն, որ «Թուրքիան թուրքերին» նշանաբանը դարձել էր գործունեության նպատակ, գործնական քաղաքականություն, ապա միանգամայն հասկանալի պետք է համարել գերմանական դիվանագետ Ռ. Կալմանի հետևյալ կարծիքը (1917 թ. փետրվարի 16). «Հայերի բնաջնջումը, որն արդեն լայն տարողությամբ իրագործված է և բխում է բնաջնջելու քաղաքականությունից, հետևանք է հայերի սանձազերծած բարենորոգումների հատուկ շարժման, հատկապես 1912-ի բալկանյան պատերազմից հետո նրանց ջանքերի»:⁵⁰ Հասկանալ կարելի է, բայց ոչ ճշմարտության տեղ ընդունել: Ոչ թե հայերի ջանադրությունն, այլ, ինչպես վկայում է հանրահայտ հրեա գործիչ Ուրիել Չեյետը, Ձիա Գեոքչալիը մշակեց փոքրամասնություններ և, մասնավորապես, հայերի հան-

⁴⁹ Gavdar, Talaf Pasa, s. 73.

⁵⁰ Գերմանական արտ. գործ. նախ. արխիվ, A. A. Turkia. 183/46, A. 5919:

հեպ քաղաքականության ժողովի, որն է-
հիմնականում, իրագործվեց կառավարության կողմից:⁵¹

Ժընթացի մեջ:

կան բռնակալությանը»:⁵³

_____

¹² Harb Kabinelerinin İsticvabı, *Şuhadılar*, 1933, t. 287.

³⁰ Kutay, Birinci (թիվ 33 ժառանգ.), էջ 36:

զից էլ պարզ է, որ այդ քաղաքականության ակունքները հրապարակում իթթիհատականության երևան գալուց շատ ավելի վաղ եղած իրողությունների համակարգում էին: Հայերի բնաջնջումը թուրքերի ազգային-պետական քաղաքականությունն էր, և թե՛ Աբդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանը, թե՛ Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը և թե՛ քեմալականությունն այլ բան չէին, եթե ոչ այդ քաղաքականությունը գործադրելու միջոց, զենք: Ճիշտ է, պատմական պայմանների տարբերությունների հետևանքով այդ միջոցները տարբեր ծավալի ու բնույթի ներդրում ունեին հայության բնաջնջման գործում, սակայն դա բացարձակապես չի փոխում դրանց այլամերժ հայասպան դեմքը: Այո՛, հայերի բնաջնջման «գլխավոր ծանրությունը» դրվեց իթթիհատի ուսերին, այս վերջինս նախատատրաստական-կազմակերպական ու քարոզչական մեծ աշխատանք կատարեց՝ այդ խնդիրն իրականացնելու համար, սակայն հավանաբար ճիշտ չէ ասել, թե «իթթիհատը փորձեց պետության դեմքով հրապարակ իջնել... Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության այն հանցագործ նպատակադրության, որով մի ամբողջ ազգ կործանվեց շնորհիվ իթթիհատի կուսակցության դավադրական միաձուլման օսմանյան պետության հետ» (էջ 133): Եթե ցեղասպանությունը չբխեր օսմանյան պետական քաղաքականության շահերից, հազիվ թե հնարավոր լիներ այդ միաձուլումը: Ցեղասպանությունը միջոց էր Արևմտյան Հայաստանը թուրքերի հայրենիք դարձնելու օսմանյան իդձերի իրականացման համար:

Գրախոսող՝ Ստեփան Պողոսյան